

У К Р А Ї Н С Ь К А К Л А С И К А

Іван Нечуй-Левицький

ЗАПОРОЖЦІ

Иван Нечуй-Левицкий
Запорожці

«Фолио»

Нечуй-Левицкий И. С.

Запорожці / И. С. Нечуй-Левицкий — «Фолио»,

У творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького (1838—1918) значне місце посідають історичні твори. Славному героїчному минулому українського народу присвячено романтичну казку «Запорожці», хвилюючу повість про вільну козацьку державу — Запорозьку Січ. Письменник переносить Січ у зачарований казковий світ під дніпровськими порогами, звеличує січове козацьке лицарство, що навічно залишилося у пам'яті народній. У романі «Гетьман Іван Виговський» відтворено один з найдраматичніших періодів в історії України за часів після смерті Богдана Хмельницького. Герой роману Іван Виговський, безсумнівно, особистість складна і неоднозначна. Вболіваючи за долю України, він все ж таки свої особисті амбіції ставив вище інтересів держави, і, зрештою, влада для нього стала дорожчою за Батьківщину...

© Нечуй-Левицкий И. С.

© Фолио

Содержание

Запорожці	5
Гетьман Іван Виговський	17
І	17
ІІ	30
ІІІ	38
Кінець ознакомительного фрагмента.	44

Іван Нечуй-Левицький

Запорожці

Запорожці Казка

Над Дніпром, коло славних порогів, в селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, всю вроду запорозьку. Високий, чорнявий та кучерявий! Гарний з лиця, гарний з стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще змалку брав його з собою батько на байдаки та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло їх. Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець або Дід і обливає бризками його гаряче лице.

Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його дядьком, не вважаючи на його дуже молоді літа. Отаман вірив йому, як самому собі.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

– Дай мені, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлуччого! – каже багатий купець до отамана.

– Нема в мене певнішого і вірнішого лоцмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю його, то все одно що й сам їду, – одказав отаман.

Вимірили байдак, зняли з його трохи ваги, приробили довженне стерно. Готове судно в страшну дорогу! Карпо поблагословився в отамана і вилетів орлом на байдак. Всі поперед сіли по українському звичаю, потім стали на коліна і помолились Богу. Ніхто не знав запевне, чи вернеться живий додому!

– Щасти ж, Боже! – промовив отаман до Карпа. – Як щасливо вернешся додому, то дам тобі велику-велику плату – що маю найлюбішого, наймилішого. Пам'ятай! Моє слово тверде! – промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув.

У Карпа дуже забилося серце, бо гарна була, як картина, Музичина дочка Олесь. Він почув, що в його виростають орлині отаманські крила.

– Гребімо! – крикнув він на гребців, ще й рукою махнув.

Гребці запустили гребки у воду. Байдак знявся з місця і полетів, як птиця. Коло стерна стояв, як той явір високий, Карпо Летючий. Серед Дніпра на судні в прозорому повітрі малювалося його молоде лице, біла сорочка, червоний широкий пояс. Він гордо поглядав на Дніпро, а очима все бачив чорні Олесині очі, її біле личко.

Погода була тиха і ясна. Надворі був ранній теплий ранок. За Дніпром починало червоніти небо широкою смугою. Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь далеко внизу вже стогнав, наче під землею, перший поріг Кодацький.

– Шамни разом, друзі! – крикнув Карпо. І гребці шамнули, а байдак полетів, неначе на крилах.

На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі кролики, а булькотячи, знов ховались у воду. Поріг був недалечко.

– Шабаш! – крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки. – До стерна! – командував він, і всі кинулись до стерна, щоб направити байдак просто на проход.

Зашуміла вода й заревла. Кодацький поріг появився весь од берега до берега, весь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву рівно, як стріла. В

одну мить його перенесло через поріг! Вода оббризкала гребців й присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Всі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохманський пороги. Його смілива й горда душа палала щастям. Водяна курява й бризки тільки прохолоджували йому лице.

Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід, чи Ненаситець. Погода, на Карпове щастя, була все тиха та ясна. Сонце обсипало гарячим світом білі пороги й чорні Карпові кучері. Дід усе ревів та стогнав, все дужче та й дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили у великі дзвони. Од берега до берега на Дніпрі появилася білий гребінь, неначе біла грива величезного коня. Ще пройшла хвиля, і перед Карповими очима встали з води дванадцять Дідових лав, страшних, сердитих, біснуватих. Карпове серце дуже застукало в грудях! Байдак уже був направлений стерном на хід і летів, як стріла.

Коли се де не взялась вітрова полоса! Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно і зніс трошки набік... В душі Карпа похолело... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не допомогло! Велика сила вхопила байдак і знесла набік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, однак, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло, й знов полетіло, як стріла, та все звертало убік. Ще нижче його вхопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застугонів, зачепився довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, й переломилося натрое. Тепер все пропало, все загинуло!

Карпо і гребці зняли руки до Бога.

Вода вхопила байдак, як легеньку трісочку, крутила його на всі боки, понесла і кинула на лаву. Судно заревло перед смертю, затріщало дуже страшно, аж перемогло великий клекіт Ненаситця й впало на остру скелю. Каміння одбило йому весь ніс. Колодки полетіли вниз і розбилися на маленькі поліна. Часть судна зачепилася на скелі. Люде, як птиці, держались за вірьовки.

Пекло не було таке страшне, як Ненаситець! Зверху ревла вода, внизу кипіла хвиля. Цілі гори білої ревучої піни бились об каміння, скакали вгору, закручувались гребенями і знов падали назад на каміння. Од берега до берега ніби лютувала біла водяна буря, крутились вихри, вертілись чорторії, неначе все те викидав підземний вогонь або заховані на дні вітри.

– Пропала навіки моя честь! Втеряв я навіки мою Олесю! Честь моя! Олесю моя! Що скаже тепер отаман, як я вернуся живим додому! – говорив Карпо, висячи над страшною безоднею.

Внизу од порога лоцмани вже побачили розбитий байдак. Човни й дуби вже попливли спасати живих людей і крам. Один був вже наблизився до скелі, де висів байдак, вже лоцмани кидали вірьовку гребцям, щоб пристати збоку до тієї скелі й забрати хоч людей.

– Пропав я навіки, Олесю! Нащо мені жити на світі! – крикнув Карпо і скочив в білу кипучу хвилю.

Карпо тільки й пам'ятав, що вода клекотіла, крутила ним, кидала його то вгору, то вниз, як вода в печі кидає зерном в казані. Вже вода залила йому вуха, рот.

Карпо вже ждав, що вода от-от вдарить ним об скелю й розмістить його, як пелюсточку.

Коли се він почув, що разом так і полетів униз, в якусь безодню, і стратив пам'ять.

От прокидається Карпо й дивиться, аж він лежить на сухому. Полапав він рукою кругом себе й налапав м'який мох, а під мохом твердий камінь. Одкриває він очі й бачить світ.

«Боже мій! Де се я? Чи мене витягли, чи я вмер, чи се мені сон сниться?» – подумав Карпо і глянув угору.

Високо над ним висіла водяна стеля. Він почав придивлятися і побачив, що там, угорі, лилася вода, текла, пінилась і навіть шуміла, а через скляну стелю синіло небо, а серед неба

світило ясне сонце. Біла піна купами летіла і часом заслоняла сонце, неначе хмара; а через піну, через хвилі мінялося сонце: то синіло, то червоніло, то жовтіло, то знов блищало, як золото.

Глянув Карпо кругом себе і побачив, що він лежить на скелі. Оглянувся він на всі боки, і знов йому здалося, що все то був сон: і той байдак, і та біда на порогах, і та отаманська обіцянка... Він побачив, що під водою стояла, як стіна, рівна скеля од одного дніпровського берега до другого: то була одна лава Ненаситецького порога; а там далі, нижче, знов стояла друга рівна скеля, така сама, як і перша. Кам'яні стіни були вищі од високої дзвіниці, а поверх їх лився цілий Дніпро і постлався над ними водяною стелею.

От дивиться Карпо вниз, а меж тими стінами росте пишний сад, про якого тільки в казках розказують. Там розстелялись зеленою скатертю луки з такою травою, як і на землі; там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння, то гостре, як дзвіниці, то рівне й високе, неначе стовпи. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки.

Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий куш, чув навіть пахощі од рож і васильків. Зверху, з-під водяної стелі, понавішувалось на скелі латаття з широким листом, з білими й жовтими квітками, висіло купами дрібне, як пух, зелене підводне зілля... Скрізь світило сонце через водяну стелю, але той світ був тихий і разом ясний. Краса того місця так причарувала Карпа, що вся його життя, змалку й до парубоцтва, здалась йому якимсь сном. Йому хотілось тільки дивитись то на сади, то на скелі, то на кришталеву стелю, синю од синього неба, а часом блискучу, як цвіт веселки.

Придивляється Карпо вниз, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних та синіх квіток. Придивляється він лучче, аж ті квітки ворухнуться: то були люде. Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На їх були високі чорні шапки з червоними верхами, сині кунтуші з рукавами на одкид.

— А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? — спитали вони в Карпа. — Хто ж ти такий? Що ти за людина?

— Я... — почав Карпо та й не доказав, бо забувся, як його звали.

— Злазь до нас!

— Нема кудю злізти! Бо скеля крута, як стіна! — крикнув Карпо і почув, що його голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

— Скадай, не бійся! — крикнули ті люде до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихесенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люде піддержали його за руки й постановили на траву. Карпо глянув на тих людей і трохи злякався, і здивувався, і замилювався. Такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами.

— Еге, ти, хлопче, з України! — промовив один з їх, і голос його розсипався між скелями, як весняний перший грім.

— З України, — тихо обізвався Карпо.

— Чи вже ж тепер на Україні стали такі маленькі та мізерні люде, як осе ти? — спитав один чоловік, і обидва вони якось жалібно усміхнулись. Карпо, глянувши на їх несказанну красу, трохи опам'ятувався і став сміливіший.

— Отакі, як бачите! — промовив він.

— Хто ж ти такий, хлопчику? — спитали вони.

— Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище... — сказав Карпо, а ймення свого все-таки не пригадав.

— Правда, ти розбив байдака?

— Правда, — промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на пам'ять, як дуже давній, бог зна колишній сон.

– Ходи ж з нами, – сказали ті люде й повели Карпа далі, ставши по обидва боки.

– Як же тобі здалося в нашому краю? Чи гарна наша сторона? – спитали вони.

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз по раз блищало, як блискавка, всіми цвітами, й затулив очі рукою.

– А знаєш, хлопчику, хто ми? – спитали вони в Карпа.

Карпо тільки глянув на їх чорні очі і великі шовкові вуси.

– Ми козаки-запорозжці. Чи ти чув що про запорозжців?

– Чув, що колись за порогами була Січ; мені покійник батько дещо розказував.

– Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ, – промовив один запорозець. – Ото, бач, як зруйнували Січ, а допоміч нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. Із того часу наша Січ з островом, з гетьманом, з козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш, ондечки далеко ворущаться попід гаєм за отією скелею неначе червоні квіткі? То наше січове товариство.

І обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Всі вони троє ввійшли в невеличкий лісок. В тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний теплий світ.

Карпо озирнувся набік і побачив, що через обох запорозжців було видко кожне дерево, кожну квітку. Запорозжці здались йому тінню, одначе він і кришки не злякався, бо страху там зовсім не було на тому світі.

Зараз за ліском вони стріли інших козаків. Запорозжці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному камінні, стояли по три, розмовляли між собою, і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбирані в гарну одежу, неначе в празник або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

– Отеє наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана, – промовив один запорозець.

– До гетьмана! – закричали деякі запорозжці, і слідком за Летючим і за його двома поводириями посипались всі козаки.

От вони йдуть та йдуть і зайшли в тихе, спокійне місце, навкруги обставлене камінням. В тім крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілий виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінні. Те місце було зовсім одгороджене, тиша була там аж мертва.

В тому саду скрізь попід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі запорозжці. Їх бороди біліли як сніг, а вуси у всіх були чорні. Старі запорозжці одпочивали. На старих, поважних лицях спочивали думи. Всі вони сиділи, позгортували руки і посхиляли вниз важкі голови. Карпо глянув на їх, і йому здалося, що вони повироблювані з каміння або з дерева. Вже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наближався первий курінь, і закричали: «До гетьмана! До гетьмана!»

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, весь засаджений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, наче птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидячи на камені, а кругом його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну козацьку думу про козацьких гетьманів, про славні діла на Україні.

– До гетьмана! До гетьмана! – стиха промовили старі запорозжці, і кобзар перестав грати й співати. Всі козаки знялися з місця і рушили до гетьмана.

От минув Карпо і той сад, і всі вони ввійшли в зелений гай. Той гай був такий гарний, як у нас буває він гарний весною. Дерево зеленіло, як серед дня під ясным південним сонцем. Незвичайний світ пронизував кожний листочок наскрізь: все дерево з листям було ніби вирублене з зеленого тонкого скла. Здавалось, ніби світ бризкав зсередини кожної гілки, з кожного зеленого листка, з кожної квітки й травини. Карпо мусив прикрити очі рукою... В гаю щебетали соловейки, кували зозулі, туркотали горлиці, щебетало всяке птаство. Між деревом скрізь цвіла рожа великими кущами, цвіли гвоздики, чорнобривці, півонія; зеленіла між купами квіток рута, м'ята, любисток. Все те було освічене весняним сонцем, бо нігде під деревом не було тіні. Весь гай з квітками й птицями блищав і світився наскрізь, неначе був витканий з одного світу і з самих квіток та птиць.

Серед того гаю було зелене поле. Там сиділи на камені три кобзарі і грали козака до танців, а кругом їх на зеленій траві танцювали молоді, хисткі, як очерет, козаки. Червоні верхи на шапках, червоні рукави миготіли на зеленому полі, ніби літали вогні, ніби раз по раз блискала блискавка. Високі тонкі козаки, з тонким станом, так переплітались між собою, як-от переплітається тонкий очерет, коли ним колише вітер. Карпо бачив, що козаки танцювали, неначе птиці літали, бо не згинали навіть вершечків трави під золотими підківками й тонкими закаблуками. Танок був такий жвавий, такий веселий, що в Карпа аж жижки затрусились до танців. Навіть старі запорожці стали кругом, довго дивились, поки не заговорили: «Час до гетьмана!»

Музики змовкли. Старі діди повели наперед, а за ними посипались юрбою молоді запорожці.

От пішли вони далі й прийшли до якоїсь невеличкої річечки. Карпо там примітив, що через кам'яну стіну в одному місці прорвалася вода і потекла річечкою бистрою, як птиця. Вода падала з каменя на камінь, шуміла й кипіла, неначе одскакувала од розпеченого каміння. Через воду був міст: то лежав великий та широкий плесковатий камінь. За річкою далеко-далеко, аж під самим берегом Дніпра, росла велика діброва. Дерево було таке високе, що трохи не доставало верхами аж до води! Густе й темно-зелене гілля висіло зверху, як найгустіші хмари. Дерево стояло темною рівною стіною. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або ясний вечір. На зеленому полі, скрізь попід дібровою, було видко могили. Над кожною могилою стояв у головах низенький білий кам'яний хрест, а в ногах ріс дуб. Перед кожним хрестом палав великий ставник, а в кожному дубі був загострений козацький меч. В тій стороні світ був тихий, що ставники горіли, як у церкві. Йдучи проз те місце, запорожці почали хреститись і молитись, поздіймавши шапки.

– Що то таке за річкою? – спитав Карпо в одного козака.

– То наше кладовище, – одказав козак.

Карпа привели далі просто до кам'яної стіни. Дивиться він, аж в тій стіні прорубані ніби ворота, та такі високі, як церква! Коло тих воріт по обидва боки стояли на сторожі два старі запорожці з великими мечами. А їх сиві бороди були аж до пояса.

– До гетьмана! До гетьмана! – загули позаду козаки, і обидва діди спустили підняті мечі додолу, поставили по обидва боки коло Летючого й повели його в ті ворота. За ними так і посипались всі козаки.

Увійшовши в ті ворота, Карпо вгледів ще більше диво: там між двома високими стінами була друга гетьманська половина тієї Січі. Глянув Карпо на стелю, а там так само лився й шумів Дніпро. Сонце так чудово грало промінням в тій стелі, як у чистому кришталеві. Карпові здалося, що в тій водяній стелі одна дошка з щирого золота, а друга з срібла, третя червона, як жар, а там далі жовта, зелена, синя. Ті дошки ніби ворушились, змінювались, неначе чиясь рука перегартувала їх навмисне. То се вони всі щезали: і пишне сонце, і синє небо було видко через воду, як на землі; було видко, як птиці літали в небі, як риба плила стрілою або грала проти сонця цілими табунами!

Карпа повели через сад між двома рядами високого дерева, на котрому срібний лист був перемішаний з золотими яблуками та грушами, з кораловими вишнями та черешнями, з кетягами винограду з дорогого каміння. Весь сад блищав, як сонце. З дерева на дерево перелітали райські птиці, неначе хто перекидав пучки вогню або блискавки. А там за садом стояв простий зелений дуб, а під дубом на камені сидів гетьман. Він був такий великий, як Палій. Здається, не було коня на світі, щоб вдержав його на собі! На гетьманові була висока шапка, а з шапки набік висів золотий вершок; він був підперезаний золотим поясом і обутий в червоні чоботи з золотими підківками. Спершись однією рукою на широкий меч, гетьман держав в другій руці булаву з щирого золота, обсіпану дорогим камінням, котре блищало, як проміння. Вся булава так світилась, неначе гетьман держав у руці сонце. Гетьман думав глибоку думу, схиливши голову, і його мислі вилітали соловейками, сідали на дубові та співали. Побачивши козаків, він грізно кинув очима, і з того погляду знявся орел та й полинув під небо, розпанахавши крилами кришталеву стелю. Додолу з очей посипались іскри і розтопили землю.

Не здіймаючи шапок, два діди стали перед гетьманом і постановили поперед Летючого. Їх роєм обступили козаки. Гетьман встав і випрямився на цілий зріст.

– Яке діло маєте, шановне товариство? – спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задрижала.

– Хіба ж не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився, і дві сльози упало з його очей на землю. На тім місці вже лежало дві рожі.

– Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас Бог і народ?

– Я розбив байдака на порогах і не знаю й сам, як я сюди зайшов.

– Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити од моєї великої сили, од щирого серця, – промовив гетьман і поцілував Летючого. – Скажи ж мені, сину, що там діється на Україні?

– Нічого, – одказав Летючий.

– Чи пам'ятають на Україні про гетьмана й козаків, чи згадують?

– Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо розказують.

– Чи не говорили ж вам про нас попи, або ченці, або вчені люде?

– Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував. Трохи чули дещо од кобзарів.

– Як же там на світі живуть люде? Чи краще їм, чи гірше? Чи й досі терплять од ляхів? Чи й досі там у вас є татари, москалі, жида?

– Єй жида, й ляхи, й москалі. Тільки про татар нічого не чути. А чи краще тепер людям, про те не знаю.

– Чи вже ж вам ніхто нічого не розказував?

– Ніхто, ясновельможний пане гетьмане.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. З каміння так і бризнули левкої та фіалки кругом булави, а виноград оплів навкруги камінь і постлався по траві.

– Ходімо ж, козаки, до церкви та спитаємо в Бога, що діяти нам, та помолимося Богу за Україну.

– До церкви! До церкви! – загули навкруги козаки.

Гетьман одв'язав меч і застромив у камінь. Меч ввігнався в скелю, як у віск, а з-під меча задзюрчала кров.

Гетьман тихою ходою виступив уперед, і козаки розступились на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий од усіх запорожців; високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як раннє сонце. Слідком за гетьманом два сивих запорожці повели Карпа, а за ним роєм посипалась уся громада. Скільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Все військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. В тих садах росло дерево з золотим та срібним листом, а між

тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, і отеє на одному були спілі овочі, а на другому тільки що наливалися, а третє дерево стояло у білому цвіту.

Гетьман повернув на високу скелю, де була церква. За тією скелею Карпо вглядів нове диво. З високої кам'яної стіни з двох розколин лилися водоспади і спадали найдрібнішою білою росою в дві річечки. Ті річечки стікалися до купи, а між ними був високий острівець. На тім острові понад річечками, скрізь попід кам'яною стіною росли вишневі сади і стояли в цвіту, як у нас буває весною. Весь той куток білів вишневим цвітом. Карпо бачив тільки на острівці камінь, а на камені стояв високий хрест з чистого золота, весь гладенький з низу до верху. На самому перехресті висів терновий вінок, а на колючках того вінка блищала свіжа кров. Хрест блищав навкруги, як сонце, а од того світу над хрестом на кам'яній стіні стояли аж три веселки, дуже-дуже ясні! Карпо більш нічого не бачив, тільки білі, як пух, сади, а над садами золотий блискучий хрест і три веселки.

– Се наша церква! – промовили діди до Карпа, показуючи на хрест. – Тільки отой хрест ми взяли з собою з Запорожжя, бо ми знали, що й хреста там не зосталося б. А ми за хрест дожили на степах, на морі свої голови.

От почали вони наблизатись до того хреста, аж чує Карпо, хтось співає пісню, і співає голос дівочий. Карпо чув усякі голоси, та ще зроду не чув такого гарного, рівного, високого, дзвінкого та голосного! Той голос співав українську пісню. Карпові навіть на ум приходила та пісня, така вона була знайома. Але він чув, що та пісня була краща несказанно од усіх пісень, хоч і нагадувала йому то одну, то другу сільську пісню. То велика, незмірна туга та горе, то надія, то радість і гаряче кохання лилося в тому чудовому голосі. Карпо чув, як дуже забилося в його серце, як у його серці переливалося все те, що співав голос... Навіть старі діди похиляли голови.

– Хто се співає? – спитав несміливо Карпо у дідів.

– Швидко сам побачиш, – понуро одказав йому один характерник.

Увійшли вони в ті сади. Дивиться Летючий, аж проти самого хреста, коло острівця, стоїть одним один зелений кущ: то був кущ калини. Зверху на кущі червоніли спілі ягоди, а середина куща була облита білим цвітом. Під самісіньким кущем блищала в калині криничка. Карпові здалось, що той голос ллється або з калини, або з криниці.

Тільки що гетьман наблизився до острівця, аж той голос задрижав од незмірної туги та й замовк. Гетьман став проти хреста на коліна, і за ним упало навколішки все товариство. От гетьман почав читати молитву, а разом з ним загула вся громада, як-от гуде народ у церкві, тоді як почнуть співати «їже херувими». Карпо чув, що під його коліними дрижала земля; він ухопився рукою за камінь, і той камінь дрижав, а після так і розколовся надвоє. Од тієї козацької молитви страшно заревли пороги, задрижали обидва береги Дніпра, затрусилась земля на Україні, затрусився Київ на горах.

І знов загуло товариство і впало ниць до землі. В той час з калини заспівав чудовий дівочий голос, заспівав пісню до Бога, і вся громада слухала ту пісню і плакала.

Гетьман скінчив молитву і встав, всі козаки встали за ним. «Настав час!» – промовив один характерник, показуючи рукою на кущ калини, і Летючому здалось, що та калина аж заворушилась, неначе на неї повіяв вітер. Голос заспівав веселої пісні.

– Настав час! – промовив гетьман.

Один дід пішов до криниці, набрав у пригорщі води і тричі бризнув на калину. І Карпо бачив, як червоні кетяги калини ставали чудовими квітками та стрічками на голові чудової дівчини, ставали рум'янцем на повних щоках; він бачив, як білий цвіт ставав білим лицем, білою сорочкою, як криничка стала відрами. Де був кущ калини, там стояла чудова дівчина і брала воду з криниці. Коли придивиться Карпо до тієї дівчини, аж то стоїть Олеся, дочка отамана Музики.

– Отее, як же я довго спала, – тихо промовила дівчина, озираючись навкруги. – Але який же дивний був мій сон!

– Олесю, серце моє, щастя моє! – крикнув Летючий і згадав усе-усе: і своє ймення, і свою біду, і все, що з ним сталося.

Та дівчина була як дві краплі води Олеся Музиківна! Такі самі в неї були великі карі очі, такі ж маленькі губки, такі ж чорні великі коси. Навіть такими квітками була в неї вишита сорочка.

– Олесю! Чи вже ж ти мене отее не впізнаєш? – промовив знов Летючий.

– Я не Олеся; я Маруся, хоч я й Музиківна, як ти кажеш, – тихо промовила дівчина. – Але де се я? Боже мій! Де ж моя мати? Де мій милий гетьман?

І з тими словами її очі впали на гетьмана.

Вона почала умлівати і тихо сіла на камінь. А гетьман дивився на неї довго-довго. Його грізне лице стало таке ласкаве, як у малого хлопця.

Один дід характерник почав говорити до дівчини:

– Чи пам'ятаєш, дівчино, як ти полюбила нашого гетьмана, як приплила сама човником і ступила ногою на наш запорозький острів? Ти вчинила великий гріх! Запорожець не повинен кохати дівчат, а твоя дівоча нога не повинна була і торкатись об нашу січову землю. За свій гріх ти стала калиною, і разом з нашим кошем тебе поглинув Дніпро. Ти стояла отут уже сто літ і спокутувала свій гріх. Твій рід і тепер живе на Україні. Одного Музики дочка запровадила отсього хлопця до нас... То ваше вже п'яте коліно.

Гетьман згорнув руки, подивився на Марусю й промовив:

– Іди, Марусе, з цим хлопцем на Україну. Така Божа воля. За твою щиру любов до мене ти каралась, за щиру любов ти й спокутувала. Іди, і коли людям добре жити на Україні, то зоставайся там і кінчай свій людський вік; а коли людям погано жити, то ти вернешся до нас, знов отут перед хрестом станеш калиною і розкажеш нам, і виспіваєш нам про горе України. А ти, діду, винеси Марусю та Карпа на той світ! – промовив гетьман і махнув рукою на одного діда характерника.

Той дід зараз став орлом, вхопив на себе Марусю й Карпа, махнув широкими крилами. Водяна стега так і розступилась на три сажні, неначе од великого вихру. Орел поніс їх обох понад страшними Дніпровими порогами.

Карпо глянув униз, і голова його заморочилась. Ненаситець ревів, стогнав, кидав угору білу хвилю. Бризки й піна кидались і сипались на всі боки. Ще вище піднявся орел, і стало видко всі пороги од першого до останнього. Дніпро здавався якимсь звіром, у котрого грива і шерсть крутились білими вихрами.

– Нащо ти, орле, так високо піднімаєшся? – спитав Летючий.

– Бо я запорожець і люблю простор. А де більше волі, більше простор, як не тут, у небі, під хмарами, – промовив орел і ще дужче махнув крилами. Крила вже черкались об хмари. Ввесь Дніпро вже здавався синьою стрічкою, а вся земля зеленіла, як зелена хустка. Вже було видко, де Дніпро виливався лиманом в Чорне море. А городи білили, наче грядочки білих квіток. Орел глянув очима просто на сонце, а потім униз і промовив:

– Чи бачите, що діється на Україні?

– Не бачимо, – обізвались Карпо й Маруся, – бо ріки вже здаються ніби шнурочки, а зелена Україна туманом укрилась.

– Доторкніться руками до хмари і потріть собі очі, – промовив орел, і вони обоє так зробили.

– Чи бачите теперечки, що од самого Дніпра аж по Сян, аж до Перемишля і Ярослава на зеленому полі скрізь в'ються жовті гадюки, пашать полум'ям і повисались в українську землю?

– Бачимо.

– Ото ж польські пани, що ссуть кров з нашої землі. Ми їх були багато вигубили, а тепер знов їх розплодилося доволі. Та й розплодилося ж те зілля! Та які поставали гладкі та довгі, та як пашать полум'ям, бий їх сила Божа! Нещасний народ, нещасна Україна... А чи бачите, як скрізь неначе великими клубками в'ються черви або глистюки?

– Бачимо!

– Ото ж шинкарі, що висисають з нашої України останній сік! Та й багато ж тієї черви! А чи бачите ви, як на зеленому полі плазують сірі комашки поміж тим гадом?

– Бачимо! – обізвалась Маруся. – То, мабуть, козаки муштруються. Чи не збираються на ляха або на турка?

– Ні, дочко. То московське військо муштрується. Між тим військом вже нема ні однісінького козака, – промовив орел та й крила опустив. Він так швидко падав униз, що в Марусі й Карпа дух захопило.

Знов пишно заблищав Дніпро між берегами, зазеленіли українські степи, ліси, поля; знов забілили великі города й села. Але в тих городах і селах було тихо-тихо, як у небі. Нігде не ворухилася й жива душа, неначе всі люде вимерли од великої чуми. А жовті гадюки та черви все крутились, все вилися! а військо все муштрувалось, як сіра комашня, розсипавшись на зеленому полі.

– Скажи мені, орле, бо ти все знаєш, де ж ділися люде на Україні? Чи їх татари полонили, чи їх турки вирізали? – спитала Маруся.

– Ні. Їх і татари не полонили, і турки не вирізали! Вони зачаровані, так само як і наша Січ. То, бач, схопилося таке страшне повітря і навіяло страшний сон на Україну, і люде разом так і поснули та й будуть спати, поки знов не повіє теплий вітер з теплого краю, поки він не принесе з хмарами цілющої та живущої води і покропить тією водою землю й людей.

– Боже мій! Чи найду я живу свою матінку? – тихо промовила Маруся.

Орел почав спускатись на правому березі Дніпра, проти того острова, де колись була Січ. Він глянув на той острів, де й сліду козацького не зосталось, де козацькі могили заросли бур'яном та огородиною, де на гетьманських могилах колоністи-німці насадили картоплі. Де колись на майдані роєм гули на раді запорожці, там тепер паслась німецька череда...

Орел гірко заридав, тихенько зсадив на берег Карпа та Марусю, а сам знявся і впав у білу кипучу піну Ненаситецького порога.

Довго сиділи Карпо і Маруся над Дніпром й відпочивали. Перед ними була чудова картина Дніпра, облитого сонцем з високого неба. По обидва боки Дніпра стояли високі сірі скелі. На воді скрізь були розкидані зелені острівці, оброслі високим очеретом та лозою. Між островами і на островах стирчало каміння, зазелені верби. А пороги все ревли та гули, наводили думи на душу.

Маруся довго дивилась на Дніпро, а потім почала говорити:

– Чи бачиш ти, козаче, отой камінь, що висунувся з берега далеко у воду?

Я раз стояла на тім камені і брала воду, а гетьман їхав дубом. Кругом його сиділи запорозькі козаки і гребли веслами, а гетьман стояв та все дивився на мене. Я й собі задивилась на його, а відерце моє й поплило за водою. Гетьман побачив те і засміявся до мене. Який же гарний був гетьман! Які в його очі, які брови, які вуси! Серце моє так і пристало до його очей! Вернулась я додому з одним відром. Мене мати лаяла за відерце, а я й не чула тоді та все думала про гетьманські очі. Часто я з того часу виходила сюди і все дивилась, чи не вийде гетьман на берег гуляти на отім острові. Коли раз ввечері, дивлюсь я, ходить мій гетьман по березі, згорнувши руки. Я дивлюсь на його звідсіль, а він на мене звідтіль. Мене так і потягло до його, як-от проміння сонця тягне росу з квіток. На березі стояв хибкий човник. Я сіла в човник, вхопила в руки весельце і полетіла човником до його. І сама я незчулася, як я вийшла на козацький берег, як побігла до гетьмана, як упала перед ним на коліна і обняла його. Я подивилась йому прямо в чорні очі, почувла на своєму лиці його гарячий дух, почувла, що він нагнувся до

мене і поцілував мене. І мені здалося, що я умліваю, що я вмираю, вмираю і не можу вмерти. Я почула, що моє серце ніби заспівало якусь чудову пісню і співало, співало без кінця... Я ніби засипала, і співала, і через той сон все бачила чудові чорні очі, і страшні, і гарні, чула гарячий дух на своєму лиці, а моє серце все співало безкінечну пісню про щастя, про кохання. Як би я хотіла, щоб навіки протягся той пишний сон, щоб довіку співала моя душа для мого милого пісню про кохання. І я забула батька й матір, забула свої степи, свій хутір і свої квіти, забула про Дніпро, про небо й сонце. Нащо вони мене збудили і одняли од мене той чудовий сон?

Маруся замовкла і втерла сльози рукавом.

Вже сонце стало на вечірнім опрузі. Карпо й Маруся встали і пішли на степ.

– Проведи ж мене, козаче, до мого батька, до хутора Чаплів. Я тобі спаси-біг скажу.

От ідуть вони та йдуть і вже далеко одійшли од берега. Степ почав розстилатись далеко-далеко і зеленів, скільки

засягало око. Трава зеленіла, квітки пахли, птиці співали в синьому небі.

– Степи мої, степи мої! Ви й досі такі гарні та зелені, як і колись були, – промовила Маруся.

От дивляться вони, аж на степу пасеться велика череда: голендерські корови, здорові коні, круторогі чумацькі воли, цілі табуни іспанських овець. Череда була сита, а пастухи й чабани були пообдирані, босі або в драних постолах. На свитках були самі за себе лати. Вони були худі, замлілі.

– Чий се скот ви пасете? Чи козацький, чи свій? – спитала Маруся.

– Панський! – обізався обідраний, як старець, пастух і побіг за коровою, на котрій шерсть аж вилискувалась проти сонця, неначе на якому панові шкура.

Ідуть вони далі, аж пасеться друга черідка: коровки погані, кудлаті, бички миршаві, низенькі, свині дрібні.

– А се чия черідка? – спитала Маруся.

– Людська! – обізався босий і обідраний хлопець.

– Чи далеко ще до хутора Чаплів?

– Та тут нема хутора Чаплів, а є велике село Чаплі! – одказав чабан.

– А чи живе ще у тих Чаплях козак Петро Музика? Його хата стоїть у самій балці.

– На балці стоїть цілий куток Музиківка. Там буде хат з тридцять, як не більше.

Здивувалась Маруся і задумалась, де ті хати набрались у Чаплях. От пішли вони далі. Появились розкішні поля. Пшениця стояла, як море; їй і кінця не було видно. На полі жали женці.

«Де се взялася в степу пшениця? Та й насіяно ж її!» – подумала Маруся і спитала:

– А чия се пшениця? Чи не Музичина часом або, може, гетьманська?

– Яка там Музичина? Ляхівська! Якийсь лях отеє приїхав у степи та взяв посесію у нашого-таки пана.

– А де ж той пан взявся тут у Чаплях? – спитала Маруся.

– А чи ми знаємо, де він тут узявся? – одказали женці. І все те було дуже-дуже чудним для Марусі.

Ідуть вони далі, а там на степу ростуть баштани; кавуняче й диняче бадилля так і вшило степ огудинням, скільки можна було оком скинути.

– Чий се такі сильні баштани? – спитала дівчина баштанника.

– Жидівські! Жиди найняли землю на літо під баштани, – одказав один баштанник.

– А ото жита, чий вони?

– Панські!

– А той овес, неначе золото? Але вівса, вівса, неначе море! Чий то вівса? – спитала дівчина.

– Ляхівські.

– А де ж людське? Де ж козаче?

– Отам трошки людського ік селу! – гукнув дід з куреня.

Маруся стала смутна-смутна! В неї знов з'явилась думка стати калиною і вернутись до свого любого гетьмана, щоб співати йому вічну пісню про кохання.

Пішли вони далі, аж перед ними розіслалося велике-превелике село. В кінці села був великий став на яру. Там стояла здорова сахарня з високим задимленим стовпом.

– От і Чаплі! – промовив Карпо.

– Чи вже ж отее Чаплі? – крикнула Маруся і в долоні плеснула. – Чия ж ото фабрика?

– Ляхівська, – сказав Карпо.

– А той млин нижче ставу?

– Жидівський.

– А отой другий млин, по другому боці?

– То панський, але добре не пам'ятаю.

– Чи вже ж отее, бабуню, Чаплі? – спитала Маруся в однієї старої баби, котра йшла дорогою.

– Чаплі.

Карпо й Маруся пішли далі до села. Коли дивляться вони, аж там збоку на ярочку лісок. Під ліском блищала між осокою вода. Карпо схотів пити, і вони звернули до ліска.

Задумалась Маруся... Їй так хотілося подивитись хоч на ту хатину, де вона зросла... Їй все здавалось, що вона ходила до Дніпра, та отее вертається додому і побачить свою матір...

Вже сонце стояло низько, як Маруся з Карпом прийшли на Музиківку на балці. Вона зразу впізнала ту балку... І тепер на балці стояла така сама невелика хатка, обгороджена низеньким тином, обкопана ровом, обсаджена садком, а на окопі – високою дерезою. І тепер на окопі дереза була густа, як руно, і закривала весь ґрунт і до половини хату.

Маруся ввійшла в хату. В хаті було дуже бідно. Коло віконця сиділа старенька жінчина. Вона була така похожа на Марусину матір! Маруся так і кинулась до неї на шию і назвала її своєю матір'ю.

– Що се з тобою, дівчино! Я не мати твоя, а ти не дочка моя, – тихо промовила жінчина.

– Але ж се хата Петрова Музичина? – спитала Маруся.

– Музичина, тільки не Петрова, а Василева, а я Василева жінка.

Маруся стала і руки опустила та все придивлялась до старої жінчини.

– А мені все здається, що ви моя мати. Ви такі по-хожі на мою матір, що я б зроду не сказала, що ви не мати моя.

– Ти, дівчино, дуже схожа на мою меншу сестру. А в мене й дочки не було. Чи не ходила ти кілька літ на заробітках за границею, що позабувала свою рідню?

– О, я довго ходила!.. Давно вже не була я дома. Як я була дома, то тут і села не було...

– Що се ти, дівчино, говориш? Твій же вік не бог зна який. Наші старі люде розказують, що тут на балці стояла перша хата в Чаплях.

Тоді тільки Маруся придивилась, що хата стояла вікнами на схід сонця, а хата її батька стояла на схід сонця причілком. Вона тепер зовсім зрозуміла, що то була дуже давня річ на світі.

– Які ж ви, тітко, бідні! – промовила Маруся, дивлячись на жінчину і роздивляючись по хаті.

– Авжеж бідні, бо нема з чого забагатіти. За поле плата велика, а тут і подушне плати, і на волость, і на школу... Та все плати та плати! І робимо, і нічого не маємо. Сідайте, коли ласка ваша!

Маруся й Карпо сіли на лаві, і обоє задумались. Тепер тільки Карпо опам'ятувався зовсім, як поговорив з живими людьми, посидів у хаті. Він неначе прокинувся од важкого і чудного сну, роздивлявся при світі дня на все живе і тільки згадував той сон, що вже розлітався неначе

на повітрі. А Маруся сиділа та все згадувала, як-то було колись в хаті її батька. В її батька хата була така сама невеличка, але далеко багатша, була обвішана рушниками, шаблями, пістолями. Все те оружжя висіло по стінах поміж вишиваними рушниками і хрестами з квіток і васильків. В її батька було що їсти й пити, бо було в його стільки степу, скільки оком скинути; в його була отара овець, були воли й корови. А які коні мав її батько! Як той степовий вітер, літали вони по степах. Був у його і ставок, і млинок, і садок, а в садку була пасіка.

– Ви, тітко, кажете, що се Музичин ґрунт з давніх-давен. Адже ж у давнього Музики було багато степу. Його поле йшло оттак од самої балки та аж до самого Дніпра.

– Може, воно й було коли Музичине, а тепер то панське, то ляхівське. Ми й живемо більше заробітками. А ще недавно наш-таки дід чумакував, посилав не одну паровицю і в Крим по сіль, і на Дін по рибу.

Уже настав вечір. На стіні зачервоніло проміння сонця, як жар у печі. В хату ввійшла бабина невістка; вона прийшла з поля з маленькою дитиною на руках, повісила колиску, поклала дитину, а сама кинулась до печі і почала варити убогу вечерю. Невістка була бідно убрана, в старій одежі, в товстій сорочці. З поля прибігло п'ятеро овечат та четверо поросят.

– Чи вже у вас і корови нема? – спитала Маруся, поглядаючи через віконце на бідний двір, на драну повітку.

– Де вже нам і корову держати! – промовила невістка і пішла заганяти вівці.

Маруся вийшла з хати слідком за молодицею, подивилась на обідрану повіточку, на убогу оселю, потім пішла в садочок і довго дивилась на зелений степ, на балку, засаджену вербами. Карпо вийшов слідком за нею і не зводив з неї очей. Маруся пішла в садочок, походила по садочку і почала плакати... Потім стала коло криниці, ще раз глянула на убогу хату, на вишні, ще раз глянула на синє глибоке небо, все залите останнім червоним промінням сонця. Сонце впало десь у степу, неначе потонуло; останній червоний промінь зачепився на хмарці і розтопив її на червоне золото. Маруся глянула на ту хмарку, зітхнула важко і знов стала калиною. Знов на тій калині зачервоніли зверху спілі ягоди; кущ навкруги зацвів білими квітками. Настала чудова зоряна ніч, і калина вмилася росою... роса закапала в криницю... то були Марусині сльози. З криниці так і піднялася вода, полилася через край по траві, потекла річечкою аж до синього Дніпра. Карпо все те бачив і не здивувався після того дива, що він недавно бачив. А вдосвіта вся сім'я Музиченків вийшла в садок дивуватись, де-то за ніч виросла і зацвіла калина і сповнила росою з листя всю криницю водою... затопила невеличкою річкою балку.

А гетьман і запорожці все стояли під золотим хрестом, молились Богу та все поглядали на те місце, де стояла калина. І в той саме час, як Маруся стала калиною в Музичиному садочку, в той час запорожці побачили, що коло хреста знов зазеленів кущ калини, зачервоніли ягоди, забіліли квітки. А під калиною знов заблищала криничка, ще й вода бовталась у криниці, неначе хтось от-от тільки що набрав з неї води. І в той час знов заспівав пісню чудовий дівочий голос, тільки та пісня була ще жалібніша, ще смутніша.

Той голос ніби заголосив над домовиною рідної матері, і разом з тим голосом заридав гетьман, заплакали запорожці, як малі діти.

Ті сльози закапали на жовтий пісок, і вкрили його, і змішались з дніпровською водою.

Карпо Летючий діждався ночі і в глуху північ прийшов у своє село розпитати, що там діялось до того часу, як він розбив байдака. Він нищечком розбудив свого одного вірного товариша, і той йому розказав, що вже Карпову батьківську хату спродали; спродали все, що було в хаті, і оддали купцеві за розбитий байдак, а начальство присудило дати Карпові двісті різок на скелі коло самого Ненаситця, якби тільки він вернувся додому. Олеся, його кохана Олеся, вже давно повінчалась з другим лоцманом.

Карпо заплакав, стоячи коло рідної оселі, і тієї ж ночі навіки помандрував за границю, аж за синій Дунай. І не стало про його чути ні вісточки. Всі так і думали, що він утопився або розбився об скелі на Ненаситцеві.

Гетьман Іван Виговський Роман

I

В Переяславі, після ради 8 генваря 1654 року, гетьман Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями. Після того московські посланці мали через тиждень виїхати до Києва, щоб прийняти присягу од духовенства, київських козаків та городян. Богдан Хмельницький послав свого генерального писаря Івана Остаповича Виговського поперед посланців до Києва. Гетьман знав, що київський митрополит Сильвестр Косов і все київське духовенство не хотіли приставати на підданство московському цареві, і боявся, що митрополит, може, не вийде назустріч посланцям з процесією і не схоче привести до присяги киян.

Виговський прибув до Києва поперед посланців і зараз пішов до митрополита. Митрополит жив в старих дерев'яних покоях на цвинтарі Софійського собору, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістився через келійника. Митрополит звелів просити його в покої.

Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив'яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки квашених буряків, обсипаних борошном. Сильвестр Косов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнутий фоліант, старий та пожовклий, переплетений в шкуратяні товсті палітурки з застіжками. Він дочитував листка, і йому, очевидно, не хотілось одривати очей од книжки, як писар переступив поріг його кімнати.

Виговський низько поклонився митрополитові. Митрополит зирнув на його сердито, але встав із стільця. Він був вже старий та сухорлявий, з довгою сивою бородою та короткими косами, котрі посіклись і вилися кругом голови посіченими пухкими кучерями. Митрополит поблагословив Виговського. Виговський поцілував владика в руку і знов низько поклонився.

– Прошу вступити до моєї бібліотеки, – обізвався владика і показав рукою на одчинені двері в низький, але просторний покоїк, у котрому по стінах були поприбивані полиці, а на полицях лежали й стояли книги в шкуратяних палітурках. У вікна заглядали обсипані інеем гілки волоських горіхів і затінювали невеличкі шибки, пропускаючи в бібліотеку сріблястий м'який білий світ. Митрополит попросив Виговського сісти коло стола, а сам сів проти його.

– Ясновельможний гетьман кланяється вашій милості, святий владико, і просить ваших молитов. Може, ваша милість чули, що до Києва їдуть московські посланці з боярином Бутурліним на чолі, щоб одібрати присягу од вашої милості, святий владико, од вищого духовенства, київських козаків та городян.

– Чув, чув і знаю, що сьогодні опівдні посланці будуть в Києві. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це гетьманові нема чого й говорити! – сказав митрополит і при останніх словах аж скрикнув.

– Чом же так, святий владико?

– А тим, що поки наша церква залежить от цареградського патріарха, ми вдержимо свою автономію і свої права. Не такої заспіває нам московський патріарх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачу. Він зламає нашу автономію і запроторить наших владик і попів у свої льохи, в котрих він карає муками своїх духовних. Про присягу нашу нехай ясновельможний гетьман і не допоминається! – знов аж крикнув старий владика, і його посічені кучері задрижали кругом голови.

Виговському самому було до вподоби, що владика не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його блискучі карі очі аж заграли, але він не насмілювався виявити своїх потайних власних думок і мовчав; він мусив чинити волю і наказ гетьмана.

– Та ще он про що пише нам один протопоп з Чернігова: пішла ніби чутка, що московський патріарх Никон думає заново перехрещувати нас всіх на Україні, бо ми хрещені через обливання водою; наче не все одно, чи облити дитину водою, чи поринути її з головою у воду: благодать Божа дається й через обливання, бо це тільки форма сакраменту. В Москві на нас вважають за це, як на неправославних. Буде нам морока з московським патріархом.

– Що правда, то правда: тепер у нас на Україні владики й протопопи – люди з високою просвітою, а в Москві владики невчені й прості; одні другим нерівня, – обізався Виговський.

– Це правда, пане писарю! З невченими людьми погана справа.

– Принаймі, святий владико, не зрікайтесь вийти з процесією назустріч посланцям і привести до присяги київських козаків та городян.

– Це можна вчинити. З процесією я вийду з усіма ігуменами й протопопами, а більше цього нічого не можу вчинити, – сказав владика голосом, в котрому проривався сутінок досади й невдоволення.

Виговський встав і розпрощався з владикою.

– От-от незабаром прибудуть посланці, – обізався Виговський, – час би вже, святий владико, і виступати з процесією і ждати посланців хоч за версту за Золотими воротами.

– Добре, добре! Зараз іду до собору, і ми рушимо з ігуменами і протопопами в процесію: це можна вчинити, це можна! – сказав владика. – А більше нічого не зроблю й не хочу! не хочу! – сказав із гнівом.

Митрополит з досади встав, випростався на весь свій високий зріст і почав ходити по бібліотеці, розгладжуючи свою довгу розкішну бороду. Він на одну мить спинився коло вікна і втупив очі в густі гілки волоських горіхів, обсипаних інеєм, як сріблом. Постоявши коло вікна, владика швидким рухом обернувся до Виговського і знов промовив з досадою і завзятістю:

– Більше я зробити не хочу і не зроблю, бо проти мене підуть усі ігумени й протопопи. Вони встоюють за автономію української церкви, а я не хочу йти проти їх.

Виговський встав з стільця і почав прощатись.

– Де ж будуть обідати царські посланці? Треба ж їх прийняти почесно і видати їм добрий обід, – сказав Виговський.

– Сьогодні після присяги я мушу запросити їх до себе на обід і нагодувати їх не редькою та смаженими буряками, а доброю дніпровною рибою. Це я повинен вчинити як митрополит, – обізався владика на прощанні. – І тебе, пане писарю, прошу завітати до мене на обід. Ти вмієш провадити розмову з посланцями, бо ти до того здатний і звичний, а мені нема охоти балакати з ними.

– Час вже, святий владико, виходити назустріч з процесією, бо козаки вже давненько виступили з Києва стрічати посланців, – сказав Виговський.

– Йду, йду зараз до собору і зберу усіх ігуменів і протопопів, – сказав владика і звелів келійникові шляхтичеві подавати теплу рясу та клобук.

Тим часом тисяча козаків Київського полку ще вдосвіта виступила з міста назустріч московським посланцям. Козаки стріли посланців за десять верстов од Києва і пішли поперед їх. За козаками конюші вели дванадцять царських коней турецької породи, вкритих чепраками, затканими золотом, котрі волочились по землі; на чепраках лежали вишивані золотом сидла. Потім йшов полк боярчуків, а за ними вели ще рядок турецьких коней, на котрих збруя лисніла золотом та перлами. Поміж кіньми несли четверо прездорових знамен. Позад усіх їхали посланці. Червоні кунтуші з вільотами на рукавах, жупани та покривала на конях горіли як жар на білому фоні снігу та інею. Вгляdivши поїзд, довбиші вдарили в казани, трубачі заграли. Сила народу рушила назустріч посланцям.

За Золотими ворітьми стрів посланців митрополит з великою процесією, з ігуменами і намісниками монастирів. Владика сказав посланцям промову, і вся процесія рушила через Золоті ворота до святої Софії. Митрополит, одправивши молебень, привів до присяги козаків та городян, а сам «од жалю умлівав», а все духовенство «за сльозами світа не бачило», – як записав тодішній літописець. Митрополит і усе духовенство не зложили присяги, що дуже не сподобалось бояринові Бутурлінові і усім посланцям.

Запросивши до себе в келії посланців на хліб та сіль, владика накинув на себе мантию і, взявши в руки хрест, вертався у свої покої. За ним слідком йшли посланці й Виговський. Народ обступив владика і брав благословення. Владика насилу рухався, благословляючи народ.

До його підступили дві панії за благословенням. Одна з їх була вже немолода, повна на виду, закутана білою хусткою поверх очіпка. Друга була молода, височенька, поставна, повновида й біла на виду, як лелія. Вона так само була закутана білою хусткою поверх невисокої шапочки і була убрана в темно-червоний кунтушик, облямований навкруги білим горностаєм. Її повний, делікатний вид неначе був обведений білими рамками з білого пуху та срібла, і саме лице її було біле, як біла лелія, а повні рум'яні уста червоніли на морозі, як листочки троянди. Молода панна і справді була схожа на білу квітку. Чималі темно-карі очі та рівні густі брови дуже виразно малювались, обведені навкруги білим вбранням.

Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі карі очі та темно-русі густі брови. Ті очі, ті брови так були схожі на його темно-карі очі та темно-русі густі брови, неначе перед ним стояла його сестра або його близька родичка.

– Який дивний випадок! Бачу неначе в дзеркалі свої власні очі, свої брови! Неначе мене й цю молоду панну одна мати породила. Яка вона біла, неначе ранній білий ряст під снігом! Які в неї делікатні рум'яні уста, неначе листочки делікатної троянди!

Виговський несамохіть задивився на ту молоду панянку. Він не зводив з неї очей, доки вона брала благословення у владика й цілувала хрест. Владика привітно осміхнувся до неї як до особи, котру він знає.

«Певно, якась шляхтянка, а може, й князівна», – подумав Виговський, не зводячи очей з лелійно-білого личка дівчини, і, сам не знаючи чого, легенько зітхнув і задумався.

Виговському тоді вже минуло сорок років, і він ще був не жонатий.

«От би я з ким одружився! Яким теплом повіяло на мою душу од тих карих очей, од того лелійного личка! Яка вона мила, як та біла голубка!» – подумав Виговський і тихою ходою попростував слідком за владикою та посланцями.

Обидві панії провели владика до середини саду і повернули назад. Виговський в той час забув і про церемонію, і про посланців, йдучи по саду, обсипаному сріблястим інеєм, він все ніби бачив ту лелійно-білу панну з карими очима в матовому тумані срібного густого інею. Йому здавалося, ніби серед саду несподівано з'явилась якась русалка з прозорим білим делікатним личком, ніби облитим світом повного місяця. І той старий садок став для його веселим, поетичним, фантастичним. Йому здавалося, що він от-от знов побачить десь в гущавині, в срібному тумані інею ту панну, легеньку, делікатну, з прозорим личком, з палкими очима.

«Вона зирнула на мене кілька разів, – подумав Виговський, – і навіщо я убрався в буденну старовизну? Посланці неприємні мені гості, і це я для їх натяг полинялий кунтуш. Ото якби було знаття, що побачу таку цяцю! Убрався б напродиво в найдорожчий кунтуш!»

Владика вже входив у келії. За ним ішли бояри та козацька старшина. А Виговський неначе не бачив тієї процесії, забув навіть про неї і все оглядався на ту стежку, котрою вийшла з садка молода панна, все неначе бачив її постать, закутану в темно-червоний кунтушик, оповиту смугами білого горностає. Йому все здавалося, що він от-от углядить її коралові уста і лелійне личко десь між сріблястими делікатними пушинками інійного туману.

«Ця зустріч не минеться мені дурно. Щось буде, а що буде, того я й сам не вгадаю. Серце моє й досі спало, неначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та

палкими вередливими вихватками гетьмана Богдана. Почуваю, що моє серце якось раптово прокинулось тут, на волі, серед пишних церемоній, серед празникового блиску й сяєва, серед вольного натовпу гуляючих людей, у срібному тумані інею, де майнув її легкий м'який лелійний вид. Я в Києві тепер вольний, як школяр на вакаціях. Я знайду її і довідаюсь, хто вона», – думав Виговський, вступаючи позад усіх в низькі, тихі й привітні митрополитські покої.

Увійшовши в келії, митрополит скинув з себе архієрейську мантию і обернувся до образів, котрими була заставлена стіна в просторній світлиці. Печерський архімандрит Йосиф Тризна прочитав молитву перед трапезою. Митрополит попросив гостей сідати за понакривані столи. Виговський сів за стіл, а з його думки не виходила несподівана зустріч з якоюсь незнайомою чарівною панною. Він через силу слухав, про що балакав Бутурлін з митрополитом, відповідав коротенько й неохоче на запитання Бутурліна, сидів задуманий, а перед ним все манячів чарівний вид панянки з темними очима.

«Ця зустріч не випадком трапилась. Це моя доля стріла мене сьогодні несподівано серед празникового блиску і вразила моє серце», – думав Виговський і насилу діждався кінця парадового обіду.

Розпрощавшись з митрополитом та посланцями, наговоривши посланцям багато красномовних слів, Виговський вийшов з келій на цвинтар, де козак держав за поводи його коня. Він сів на коня і покатав до свого брата Данила Виговського, котрий тоді пробував з жінкою у Києві, посланий гетьманом по військових справах, і проживав у домі старого Євстафія Виговського. Невеличкий domeк був власністю батька Івана Остаповича, старого Євстафія Виговського, котрий тоді проживав у Києві. Domeк стояв на Старому Києві за софійською огорожею, де в ті часи переважно жили православні й католицькі дворяни та магнати. Іван Остапович і Данило вважали це житло за своє власне і, пробуваючи в Києві, жили в старого Євстафія, як у себе вдома. Данило недавно тоді оженився з старшою дочкою гетьмана Богдана Катериною. Вже надворі сутеніло, як Іван Остапович вскочив конем в просторний двір старого Євстафія Виговського, кинув поводи козакові і пішов в невеличкий дерев'яний дім, де його привітали од щирого серця брат Данило з жінкою. Катерина посадила його за столом на покуті і все розпитувала про обід в митрополита, про посланців. Виговський відповідав з неохотою.

– Чи не слабкий ти часом, Іване Остаповичу, що сидиш смутний та невеселий? Ні розмова, ні їжа не йде тобі на душу? – питав його брат.

– Може, й слабкий, та не вгадаю, на яку слабкість, – обіззався Іван Остапович. – А може, я втомився од тієї тяганини, що випала на мою долю сьогодні, – сказав Виговський, сідаючи за вечерю.

– Та розкажи ж бо, Іване Остаповичу, як обідали посланці в митрополита? – питала в його Катерина.

– А як же обідали? Печерський архімандрит прочитав молитву, митрополит поблагословив трапезу, усі посідали за столи та й обідали, – знехотя одповів Виговський.

– Що ж таке ви їли? які потрави? чи багато було потрав? чи добра була страва? – питала цікава та говорюча Катерина.

– Оцього я вже тобі не зможу розказати. Щось таке їли, їв і я, але що їли, того вже я не пригадаю.

– Невже-таки не пригадаєш? Та розкажи-бо! – чіплялась Катерина.

– Чимсь закушували після горілки... здається, був кав'яр, а там далі був борщ з карасями, а потім... я вже й лік погубив тим потравам, бо обід був довгий, як літній день. Мені аж обридло сидіти за столом.

– Отже, ти чимсь невдоволений... Чи не трапилось там, часом, чого за обідом? Може, ти занедужав через той обід, що все позабував? – говорила Катерина й дивувалась.

Вона знала, що Іван Остапович любив побалакати, все скрізь примічав, все навіглядав і вмів чудово про все оповідати. Катерина любила слухати його жваву веселу розмову, а сьогодні

Іван Остапович неначе затявся говорити й розказувати, та ще й про таку цікаву річ для киян, як обід в митрополита для значних царських бояр.

– Може, Іване Остаповичу, це на тебе наслано? Там же була сила усякого народу, і приязного для тебе, і ворожого. Може, це тобі сталося з пристріту? Ти значний чоловік на Україні, а там же на тебе зорило стільки усяких очей! – сказала Катерина.

– Ох, зорило багато усякових очей! Ти, Катерино, трохи вгадала, – обізвався Виговський, і знов перед ним майнули пишні очі і лелійне личко круглоvidoї панянки.

– А я тут ждала, як Бога з неба. Сидячи в хаті думала: ото вислухаюсь сьогодні про усякі дива, які там були на обіді. А ти мовчиш, неначе води в рот набрав, – говорила весела Катерина.

– Нехай, Катерино, я завтра тобі розкажу про усякі потрави та розмови на тому парадовому обіді, а сьогодні я зараз ляжу спати та дам такого хropaка, якого, певно, завдадуть і московські пузаті бояри після судаків, та осетрів, та усяких наїдків.

– Невже-таки всі вони пузаті? – сказала Катерина зареготавшись.

– Усі не всі, а було троє таких, що й на одну паровицю не вкласти, – сказав Виговський.

Данило Виговський, високий сухорлявий чоловік з гострими розумними очима, осміхнувся з-під пухких довгих вусів одним кінцем рота, скрививши уста навскоси; він знав, що Іван Остапович не любить московських бояр як людей грубих і неосвічених і готовий підіймати їх на сміх.

– Сьогодні вранці я сиділа коло вікна, а митрополитський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волікся по снігу. Іване Остаповичу! чим був начинений той короп? Чи рижом та грибами, чи рижом та родзинками? – обізвалась цікава Катерина.

– Йй же богу, сестро, не пам'ятаю! Чимсь був начинений, але чи гречаною кашею, чи рижом з грибами, чи половою та клоччям, цього не пригадаю, – сказав Виговський осміхаючись.

– Ну! якби половою та клоччям, то ти б таки примітив, яке воно на смак, – сказала Катерина і зареготалась дрібним сміхом. – Ет! сьогодні я нічого не допитаюсь в тебе, ти чогось неначе зварений в окропі.

– Катерино! та й цікава ж ти, нігде правди діти! Дай братові спокій, – обізвався з кутка Данило Виговський, примітивши, що Іван Остапович сидить понурий.

– Ото цікава я знати, про що говорили посланці з митрополитом. Мабуть, їм не припало до вподоби, що митрополит та значні духовні особи не присягали на підданство цареві, – сказала Катерина, котру брала навіть нетерплячка, що стосувалось політики, бо в ті часи загального політичного зворушення на Україні, коли все народне життя зворушилося до самого дна, політикою цікавились не тільки козачки, але навіть селяни й молодиці, щоб стояти наготові до оборони своїх інтересів і свого життя. В той небезпечний час усі практичні, аграрні й релігійні інтереси усього суспільства часом залежали од однієї битви козаків з поляками, од якого одного пункту політичної умови Богдана з Польщею. Усі стояли ніби на повсякденній сторожі і мушили бадьористо й невсипуще стерегти себе од усякої напасті.

– Йди спати, Іване Остаповичу, а завтра розкажеш і мені, про що там була розмова між Бутурліним та митрополитом. Мені це цікаво знати; ти знаєш, що я не люблю московських гордих, темних і грубих бояр, як і ти, – сказав Данило Виговський, позіхнувши і хрестячи рота.

Він встав, засвітив свічку і повів Івана Остаповича в кімнатку.

Цей кабінетик був невеличкий та тісний. По стінах були почеплені рушниці та пістолі. Іван Виговський ліг на тапчані, запалив люльку і кинув очима по стінах. Кабінетик, прикрашений зброєю, здавався йому тепер неприємним. Іван Остапович не любив війни, хоч служив в козацькому війську Богдана і не раз бував у битвах. Його думки перелітали в тихі митрополитські покої, обвішані полицями з книжками, затінені старими волоськими горіхами та яблунями. Душа його забажала спокою й тиші, яка панувала в тих тихих покоях. І несподівано перед ним виникло наче з срібного туману біле личко, ясні-ясні очі під густими тонкими бровами.

Ті очі ніби дивились на його, доки він не заснув міцним сном чоловіка, стомленого доброю промашкою до Києва, вештанням та турботами цілого того дня.

Другого дня за сніданням Виговський, добре виспавшись, став багато веселіший. Він вдовольнив цікавість брата й невістки і все оповідав про парадовий обід посланцям та про розмову митрополита з посланцями. День був погожий, сонячний. Низька світличка, обставлена постаросвітському, стала веселіша, і Виговський, добре поснідавши, пішов в кабінетик одягатись.

Того дня міський бурмістр з ранцями, вїйт з лавниками та ремісничі цехи давали посланцям обід в міській ратуші, і Виговському треба було для церемонії та пошани стрінуги посланців перед ратушею. Цього дня Виговський довго прибирався та чепурився, надів новісінький синій жупан, накинув поверх його обшитий золотими шнурами червоний кунтуш з вильотами, взувся в червоні сап'янці, надів шапку набакір, скочив на коня і насилу встиг стрінуги московських посланців коло ратуші. Усі ремісничі цехи вже стояли перед ратушею з своїми корогвами. Корогви маяли на вітрі і червоніли здалеку на сонці, неначе грядка маку, котрий ніби якимсь дивом зацвів серед майдану, засипаного білим пухким снігом. Незабаром прибули й посланці. Довбиші вдарили в бубни. Заграли в труби. Міщани привітали посланців радісно. Київ уже давно мав магдебурзьке право: своє міське самоуправленство і свій суд. Кляни боялись, щоб польські пани та магнати не одняли од їх міського самоуправленства, і дуже були раді, що тепер польські пани, пущені Богданом на Україну ще по Зборовському трактатові, вже не вернуться ні в свої маєтності, ні до Києва, і само по собі не накладуть рук на магдебургію Києва.

По обіді, провівши з козаками посланців по дорозі на Ніжин, Виговський вертався на Старий Київ. Його баский кінь летів, мов птиця, по узеньких улицах Старого міста, обставлених невеличкими дерев'яними шляхетськими та козацькими домками, серед котрих подекуди манячіли кращі й більші домки українських і польських магнатів з мезонінами та стародавніми баштами серед розкішних старих садків. Кінь басував під Іваном Остаповичем, гнув набік круту шию, прихкав тонкими дрижачими ніздрями, котрі парували на морозі при ясному сонці, як кипучий казан з водою, розпечений у полум'ї. Кінь ніби чванився перед людьми своєю красою, своєю розкішною гривовою та рівною статтю, позуючи на всі свої кінські лади. Червоні вильоти кунтуша метлялись на вітрі, закидались на плечі, ніби пустували, грались з вітром і неначе показували прохожим жовтогарячу підбірку з дорогого шовку; сап'янці червоніли як жар. Мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні, неначе він зійшов вкупі з конем з картини якогось великого маляра і несподівано загарцював серед тісної узької улочки Старого міста, неначе пишний середньовіковий лицар серед чорного задимленого німецького бурга.

Не доїжджаючи до Данилового двору, Виговський несподівано вглядів на улиці гарну біляву панну і старшу панію, її приятельку. Обидві панії спинились, стали і притулились під барканом, поки їх поминав сміливий верховець з своїм козаком. Виговський впізнав їх обох, і його рука несамохіть опустила поводи. Серце в його закидалось, заграло. Він придержав коня, минаючи обох паній, і кинув на молоду панну довгий-предовгий ласкавий погляд.

– Який пишний козак! – промовила старша пані.

– Який на йому пишний та багатий кунтуш! А кінь же то гарний та прудкий, як вітер! Певно, якийсь багатий козак, – обізвалась панна.

– Певно, з козацької старшини, бо я його вчора примітила на процесії рядом з посланцями. Та який же він гарний на коні, неначе намальований! Чи ти, Олесю, примітила, які в його пишні блискучі очі та густі високі брови?

– Примітила, – тихо одповіла Олеся.

– Ото диво! Чи знаєш ти, Олесю, що в його очі й брови неначе твої, неначе він украв їх у тебе. Ото диво!

– Украв, та не вмів сховати, бо виставив їх напоказ людям, так що й я бачила вкрадене добро, – промовила Олеся і засміялась; вона й сама не знала, чого вона стала така весела.

Поминувши паній, Виговський оглянувся і примітив, що обидві панії одчинили хвірточку і увійшли у двір.

«Певно, вони тут живуть, у цьому домі... Треба розпитати Катерину. Катерина цікава, язик у неї гострий як бритва, вона, певно, їх знає», – подумав Виговський, в'їжджаючи в подвір'я.

Іван Остапович увійшов у хату і застав Катерину в світлиці. Вона сиділа коло маленького вікна на стільці і шила сорочку, поставивши ноги на маленький низенький стільчик, вироблений у формі якогось звіра, схожого на ведмедя з плисковатою спиною. Ясний світ сонця лився на її кругловате лице, на широке чоло з густими бровами. Поздоровкавшись з невісткою, Іван Остапович сів на стародавній канапі з високою спинкою, застеленою пістрявим килимом. Катерина просила розказати їй про обід в магістраті. Виговський тепер був веселий, говорючий. Добра чарка венгерського, старий мед за обідом і сонячний погожий день розворушили в йому природжену веселість та охоту до веселої розмови. Він розказував, до всього докладав жартів та сміху. Цікава Катерина слухала його, неначе читала цікаве оповідання.

– Оце, Катерино, я вдруге вже стрів отут, у Києві, якихось паній: одна молода, повненька, біла, як сьогоднішній свіжий сніг, а очі в неї блискучі й темні; друга багато старша за неї і дуже схожа на неї. Видко, що то її або мати, або тітка. Обидві вони закутані в білі тонісінькі хустки поверх очіпків чи шапочок. Молодша гарна, приємна й білява, як біла квітка. Оце, вертаючись з Подолу, я несподівано стрів їх обох на улиці отут недалечко, і мій кінь трохи притрусив їх снігом з-під копитів. Чи не знаєш ти, Катерино, хто вони такі? Чи шляхтянки, чи козацьки? чи українки благочестивої віри, чи католички? Вони увійшли в хвірточку низенького домка, обсадженого тополями.

– Ага-га! догадуюсь! Одна з їх, старша – то удова Павловська, сестра новгородського каштеляна Стеткевича, а друга, біла й повненька, то не дочка її, а небога, дочка того старого каштеляна.

– Вони живуть тут, у Києві, завсіди чи тільки бувають наїздом?

– Удова живе тут завсіди в домі свого покійного чоловіка, шляхтича Павловського. Вона має дві дочки. А Олена Стеткевичева приїхала до неї з Новогрудка в гості і вже гостює в неї тижнів зо три, коли не більше. Вона наїжджає в Київ до тітки кілька раз на рік, і я знаю, задля чого: певно, виглядає собі в Києві гарного жениха. Я їх обох знаю. Це мої добрі знайомі. Я буваю в їх в гостях, а вони в мене.

– Невже! – аж крикнув Виговський і скочив з місця так швидко, що коротенька люлька випала в його з рук і з неї висипався на підлогу і попів, і тліючий тютюн.

– Чого це ти скочив, наче обпечений? Певно, тобі на очі нависла ота снігова Олена? – сказала Катерина і поклала шиття на коліна, а сама втупила у Виговського свої невеличкі темні очі, розумні, як у її батька, гетьмана Богдана.

– То ти їх обох знаєш? – промовив Виговський, і його очі неначе засміялись до Катерини, такі вони стали веселі.

– Авжеж, знаю. Якби я не знала, я б тобі про їх і не говорила. Казала мені Павловська, що покійник Стеткевич був чоловік заможний, довго служив на коронній польській службі, але він не був багатир. Зате ж був гордий, як сатана! гордий і собою, гордий і ріднею, своєю дочкою. Це мені на вушко розказала Олесина тітка, його рідна сестра. А я тобі говорю це все так само на вушко. Він мав рідню між сенаторами, магнатами, князями Соломирецькими й Любецькими, Друцькими, Четвертинськими і пнувся й собі за значною ріднею, бо сам був роду сенаторського.

– Чом же він не видав своєї дочки заміж?

– Певно, ждав жениха для своєї дочки якогось сенатора, а може, й князя. Сенатори й князі не сватали її, бо були високі задля неї, а за нижчих її батько не давав, хоч її вже сватало зо два військових чи шляхтичів, – сказала Катерина. – От і вийшло для Олесі ні тпру, ні ну! А старий

був упертий, надутий, аж роздутий. Пнувся, мов жаба на купині, яка збирається квакнути з усієї сили.

Не встигла Катерина доказати свого оповідання, як попід вікнами майнули дві жіночі постаті. Вони простували стежкою, протоптаною в снігу попід самою стіною. Проти сонця на стрісі сніг почав розтавати. З навислої на стрісі льодової бахромки вода стікала просто на стежку. Обидві панії повернули з стежки на сніг і загрузли трохи не по коліна. Вони обернулись до вікна і вгляділи Катерину. Катерина махнула на їх рукою: заходьте, мов, сюди, до мене в гості! Старша панія підвела очі вгору, кивнула головою, неначе говорила: та до тебе ж ідемо, не куди! Але краплі води полились їй на лице. Вона втерла вид хусточкою, вийнявши її з рукава. Іван Остапович чогось стривожився і ніби трохи злякався, вгляdivши у вікно молоду білу паняночку з тіткою. Він вхопив з стола люльку і почимчикував в далеку кімнатку.

Незабаром увійшли в світлицю Павловська та Олеся, роздяглися в самій світлиці і поклали свої кунтуші на стільцях. Катерина попросила їх сісти на канапці, а сама присунула дзиглик до канапи і сіла з шиттям проти їх. Почалась розмова про вчорашні й сьогоднішні процесії та церемонії. Катерина не втерпіла і похвалилась, що й до їх приїхав з Чигирини писар гетьмана Богдана, був на тих церемоніях і розказав їй про все. Катерина розказала все, що говорив їй Виговський, так гарно, що обидві панії слухали її з великою цікавістю. Їм обом хотілось побачити того гетьманського писаря і од його почути дещо цікаве і про Чигирин, і про гетьмана.

Виговський, увійшовши в невеличку кімнатку, причепурився перед дзеркалом, закрутив свої вуси вгору, по-шляхетськи, причесав короткі кучері і незабаром вийшов до гостей, щоб зблизька подивитись на ту біляву Олеся. В маленьких дверях світлиці з'явилась його здорова, мужня фігура. Він низько нагнув голову, щоб не черкнутись лобом об одвірок, переступив через поріг і випростався на весь свій високий зріст. Рівний, як стріла, широкий в плечах, з тонким станом, до котрого влип червоний жупан, з високим чолом, над котрим хвилями нависли темно-русі короткі кучері, Виговський був гарний і в сорок років. Він одразу вразив молоду Олеся своєю мужньою фігурою і делікатною красою матово-білого лица. Олеся глянула на його, зирнула йому в вічі і почервоніла, як маківка.

Іван Остапович привітався до обох паній, сів осторонь на ослоні з високою спинкою, накритому червоним сукном, і все придивлявся до молодої панни. Олеся сиділа кінець стола. Вона була в блакитній шовковій юбці, обшитій золотими парчевими узькими позументами. На ногах неначе горіли червоні черевички. Голова була оповита двома товстими русими косами, заплетеними в дрібушки і оповитими синіми кісниками та разками дрібних перлів. На шії лисніли три золоті дукачі-червінці. Стара Павловська сиділа з закутаною в намітку головою; біла намітка обвивала шию й голову, коричнева юбка була облямована срібною парчевою стрічкою, а на шії висів здоровий срібний хрест, які носять тепер наші протопопи. На ногах в неї були жовті сап'янці, трохи задріпані на снігу.

Іван Остапович накадив повнісіньку світличку, так що на диму можна було повісити сокиру, як кажуть в приказці. Катерина й Виговський розговорились з старою Павловською. Розпитавшись у Виговського про обід у митрополита, проворна Павловська несподівано бовкнула, мов з кілочка:

– А ми, пане писарю, бачили вас вчора!

– Де ж ви мене бачили? – спитав Виговський.

– А коло святої Софії, як ви йшли слідком за владикою попліч з посланцями. Ми з Олесям таки вас примітили, хоч і не знали, хто ви такий, – сказала Павловська.

Олеся почервоніла, як калина, і скоса подивилась на тітку, неначе говорила: ой, тітко! держи-бо язик за зубами!

– Але тоді на вас убір був не такий гарний, як сьогодні, коли ви басували конем на улиці, і кінь ваш закидав нас снігом з-під копит.

– Ми оступились аж під баркан та притулились до баркана спинами. Певно, ми тоді були смішні. Ви не сміялись з нас? – обізвалась Олесь, обертаючись до Виговського.

– Оце! чого ж пак я сміявся б з вас? Уличка узенька, то й не диво, що кінь кидав сніг копитами на всю улицу, – сказав Виговський дуже радий, що й Олесь його запримітила на коні в новому ефектовому козацькому убранні.

– Чи ви, пане писарю, самі прибули до Києва, чи, може, й жінка приїхала з вами? Чи ви жонаті? – знов спитала цікава Павловська.

Виговський осміхнувся і блиснув з-під вусів рівними білими, наче підрізаними, зубами.

– Ні, я й досі не жонатий; все ходив у походи з гетьманом, і мені не було часу навіть подумати про оженіння. А може, й тим я й досі не жонатий, що якимось не траплялась... – додав Виговський.

І Олесь, і Павловська, очевидячки, зраділи. Їх очі весело заграли. У кожної майнула якась думка, якась надія. Павловська переглянулася веселими очима з Олесею і впіймала іскристий погляд її очей. Виговський дуже сподобався удові, але вона й сама ще не знала, куди його тулити: чи до себе, чи до Олесі. Удова не вважала себе як стару людину, хоч і мала дві молоденькі дочки, і якби хто добре причепився до неї, вона була б ладна вийти заміж хоч і зараз.

«Треба залучити до себе цього пишного козака-красуня! – подумала Павловська. – Затягну його до себе, хоч би мала тягти його за обидві поли жупана... Намовлю Катерину, щоб привела його до мене в гості. Ой, гарний же та пишний, враг його матері! аж дивитись на його любо!» – думала Павловська.

– Пан Іван Остапович таки трохи запізнився зі своїм весіллям, нема де правди діти, – сказала Катерина, затягаючи нитку в голку і довго націляючись у вушко ниткою, що було-таки нелегко в хмарах диму й тютюну.

– А там же у вас в Чигирині козачки, як мак, процвітають: в шовкових плахтах, в оксамитових юбках, в квітках та стрічках, та в червоних чобітках зі срібними підковками. Куди ж тепер нам, шляхтянкам, до козачок! Вони тепер і багатіші, і кращі за нас. Невже між ними не знайшлось ні однієї, котра б причарувала вас? А кажуть же, що козачки – чарівниці! – дріботіла Павловська і сміялась, її кругленькі та куценькі, як тарахоньки, щічки, неначе підсунуті аж під самісінькі очі, поморщились і стали схожі на печені яблука; верхня губа, коротша за спідню, піднялася вгору, неначе посковзнулася по міцних зубах, і на губі виразно залисніли чорні волосинки. Усе її куце лице з темними блискучими очима стало веселе-веселе, неначе вона налагодилась стати у танець з Іваном Остаповичем і вдарити тропака.

– Не тільки козачки чарівниці, бувають такі чарівниці і між шляхтянками, – промовив Виговський, глянувши у вічі Олесі й легенько зітхнувши.

Олесь це примітила і спустила рожеві, цупкі, як перли, віка на очі.

– Чи надовго ви, пане писарю, прибули до Києва? – спитала Олесь так поважно, неначе вона була тітка Павловської, а весела Павловська була для неї небогою. Ні один кружок її білого лица не ворухнувся, неначе її біле личко було висічене з мармуру.

– Завтра надвечір треба виїздити до Чигирина.

– Оце! так швидко? Чого ж вам хапатись? Там же жінка й діти не плачуть, і ваша порожня хата не проливає за вами сліз, – сказала Павловська і чогось зареготалась, неначе удову хто залоскотав під пахвами.

– Що моя порожня хата не плаче за мною, я тому відомий, але що гетьман буде сердитись та гримати на мене за зайві дні мого пробування в Києві, то я в тому ще певніший. Треба їхати, хоч мені і хотілось би довше побути в Києві.

– Ой, час вже, мабуть, полуднувати! Мені вже їсти схотілось: ми сьогодні таки раненько пообідали, – промовила Катерина і встала, поклавши своє шитво на столі.

Незабаром наймичка накрила стіл простою сільською скатертю з червоними п'єретичками, а Катерина внесла полумисок з пирогами, а другий – зі сметаною, поставила тарілку

холодної смаженої риби і вийняла з шафи чудернацького синього здорового ведмеда з старим медом і трохи меншого – з горілкою – лева, котрий якось приміркувався зіпнутись на задні лапи і стояти на хвості. Увійшов і Данило Виговський та старий батько Євстафій. Усі посідали за стіл. Чоловіки випили по здоровій чарці горілки; і пироги зі сметаною, і риба шезли з полумисків до останку. Старий батько Івана Виговського, як хазяїн, поналивав зелені здорові чарки пахучим медом. У світлиці запахло пасікою, бджолами та щільниками. Тітка Павловська кружляла мед таки добре, Олеся випила один кухлик і більш не схотіла. Усі були веселі, усі розговорились. Олеся стала сміливіша, розговорилась з Іваном Остаповичем, але все була поважна і навіть гордовита. Говорила вона мало, одповідала коротенько. Вона не забувала про свій сенаторський та князівський рід, неначе повсякдень носила на своєму чолі одлиск слави поважних сенаторів та князів.

Надворі вже почало сутеніти. Павловська схопилась з місця.

– Та й загулялись ми, небого, з козаками! – аж крикнула Павловська.

– Та випийте ще кухличок меду на прощання! – припрошував старий господар тітку.

– Ой, буде вже, буде, моє серденько! Ой, годі вже, годі! Мед таки п'яненький. Я стала така весела од цього меду, що отут незабаром заспіваю на весь Київ, – говорила весела тітка.

– *Цьоцю!* і справді, час нам додому. Вертатись смерком я боюсь. Ви ж знаєте, що тепер польські та українські католики-пани вертаються на Україну, бо гетьман пускає їх. А міщани ганяють їх з Києва на передмістя. Ще подумают, що й ми з тих, що вертаються з Польщі, виженуть і нас на якусь там Куренівку, – сказала Олеся.

– Отже ж, ти правду кажеш, Олеся Богданівно! – промовила тітка.

– Не бійтесь! Я вас проведу до самої господи, – обізвався Іван Остапович.

– От за це велике спасибі вам! Ми з вами будемо, як у Бога за дверми, – говорила тітка, натягуючи на руки товсті рукави кунтуша, підбитого лисицями. – Але... сьогодні ми гостюємо у вас, а завтра просимо гостювати в нас: просимо на завтра вас усіх до мене на пізнє снідання або на ранній обід.

– Добре, спасибі! – обізвалась Катерина і її чоловік.

– І вас просимо вкупі з ними, Іване Остаповичу! Не цурайтесь нашого хліба-солі, – просила Павловська Виговського.

– О, добре, добре! Спасибі вам за ласкавість! – сказав Виговський зрадівши.

Олеся кинула очима на тітку і подумала: «Та й хитра ж та догадлива вдалася моя дорога *цьоця!* Щось вона гадає та метикує, але що, цього не вгадаю...»

І гості розпрощались з господарями.

Другого дня Катерина не дуже зарані зібралася на снідання до *цьоці* Павловської. Вона добре знала, що Павловська затягне снідання під ранні обіди, бо була дуже гостелюбна людина, любила веселе товариство, любила гостювати в других, любила і в себе прийняти товариство.

Іван Остапович, Данило й Катерина прийшли до пані Павловської, як сонечко геть-геть підбилося вгору. Дім пані Павловської був такий самий, як і в старого Євстафія Виговського, тільки багато просторніший, хоч і низький, з маленькими вікнами, перебитими навхрест залізними зубчастими ґратками для оборони од злодіїв. В Павловській скрізь в покоях було вже поприбирано, скрізь було чисто й гарно, як у келіях в черниці. В кутку на покуті лисніли образи, обвішані вишиваними рушниками. Перед найбільшим образом блищала лампадка, неначе в свято. Трохи не на саму середину світлиці висунулась низька, присадкувата, як черепаха, широка груба з зелених та синіх кахоль, помальована якимись чудернацькими жовтими квітками. Ця груба, неначе здорова хмара, крала світ од маленьких віконечок і несла в світлицю темряву. В двері виглядали гарненькі головки двох невеличких дочок пані Якилини Павловської, заглядали в світлицю і знов ховались. Павловська радо привітала гостей, а найбільше Івана Остаповича. Вона була така привітна до його, неначе давно його знала і зросла з ним

укупі. Вийшла й Олеся, вже багато сміливіша. Вона привітно обернулась до Івана Остаповича і сміливіше з ним розмовляла. Гості посідали на канапах, схожих на ослони.

– От і спасибі вам, що ви нас одвідали! Чи знаєте, Іване Остаповичу, що ви мені цієї ночі снились? – промовила Якилина Павловська.

– І мені ви снились, та так страшно! – прохопилась Олеся і чогось почервоніла.

– Як же я вам снівсь? – спитав Виговський в Павловської.

– Та якось так чудно. Снилось мені, що ми з Олесею йдемо улицею, а ви летите на баскому коні. На вас червоний кармазин, шапка з червоним верхом, а од кармазина, од шапки і од червоних сап'янців пашисть полум'ям на всю улицю. «Ой, згоримо! – ніби кажу я до Олесі. – Ой, коли б оце кінь сипнув снігом з-під копит на це полум'я!» І одразу з-під копит посипався метелицею сніг та й погасив те полум'я...

– Ну, хвалить Бога, що ви, *цьоця*, не згоріли в тому полум'ї! – обізвалась Катерина усміхаючись.

– А мені ви, пане Іване, снились ще страшніше, – промовила Олеся. – Снилось мені, десь я неначе йду до святої Софії, а ви катаєте на страшному коні. Дивлюсь – то ви були на коні, а то вже під конем. Кінь сказано прихкає, пашисть паром та все топче вас копитами, топче і біжить, а ви все лежите під ним. Я почала кричати на людей, щоб рятували вас. Коли гляну, ви знов на рвучкому коні гарцюєте на майдані, а потім дивлюсь – ви знов під конем. Господи, як я перелякалась! Прокинулась я і вся дрижу, неначе в пропасниці.

«Ото вразив їх обох! Аж приснівсь обом та ще тієї ж самої ночі», – подумала Катерина.

– Що б то віщував цей сон? Чи добре, чи погане? – сказала Катерина голосно.

– Мені здається, що добре, бо як сниться страшний сон, то віщує на добро, а як веселий, то на якесь лихо або на хворобу, – промовив Данило.

– Дай, Боже, щоб на добро, щоб я не дурно настрахалась цієї ночі, – сказала тітка. – Але ж, пане Іване, у вас кінь! Чи він татарський, чи турецький? Напродиво чудовий та баский!

– Татарський, степовий, гарячий, як огонь, а прудкий, як вітер, – одповів Іван Остапович.

– Тим, мабуть, ваш кінь мені й приснівсь, що такий баский. Ото якби я була молодша! Як би я на йому оце погарцювала! – сказала тітка Якилина.

– І я б погарцювала, бо дуже люблю їздити верхи, – обізвалась Олеся.

– Невже ви вмієте їздити верхи? – спитав Виговський.

– О! ще й як! Мій панотець вивчив мене їздити на коні ще змалку, для всякого випадку, бо в нас шляхта часто вчиняє наїзди на дім, на оселю. От я й уміла б оборонятись, командувати слугами на коні, – сказала Олеся.

– Чи ви грецької віри, чи католицької? – спитав несподівано Іван Остапович в Олесі Стеткевичівни.

– Аякже! Я і *цьоця* моя Якилина – ми грецької віри, – сказала вона, кивнувши головою на Павловську.

– В нашій сім'ї, пане Іване Остаповичу, є всяка мішанина, – обізвалась Якилина Павловська. – Мій батько, цебто й дід Олесин, і моя мати Ганна, з Огінських, були грецької віри, а вже брати мої розбрелись по усяких вірах. Один був грецької віри, другі два – Ян та Христофор – подались на нову віру – аріанську, а четвертий, Олесин батько, мабуть, задля того, щоб стати сенатором у Варшаві, став католиком. Олеся та брат її Михайло, од першої Богданової жінки, князівни Соломирецької, zostались православні, а дві її зведенючки-сестри од другої Богданової жінки – католички Францкевичевої – стали католичками. Олесин брат Михайло постригся в ченці в Печерському монастирі. А от я та моя сестра не пішли слідком за братом Богданом Стеткевичем, бо ми обидві не думали стати варшавськими сенаторами, то й zostались православними. Як бачите, в нашій фамілії горох перемішався з капустою.

– От і добре, що ви не забажали стати варшавськими сенаторами, – сказав Іван Остапович до тітки Якилини, але скося глянув на Олесю; він був радий, що Олеся однієї з ним віри.

– Але оце ми базікаємо собі потроху, а Іванові Остаповичеві, може, треба незабаром виїздити з Києва, а то ще як дізнається гетьман, то й на мене розгнівається, що я не господиня, опізнилась зі сніданням, чи то пак з обідом. Але, здається, мій борщ вже докипає, а каша допріває, – сказала Павловська і побігла до пекарні.

– Яка весела ваша тітка Якилина! – промовив Іван Остапович до Олесі.

– Що весела, то весела! я її люблю за веселі норови, бо й мені з нею веселіше. Шкода тільки, що вона живе в Києві, далеченько од нашого двору, бо наш, батьківський палац і маєток, аж на Поліссі, – сказала Олеся.

– При кому ж ви живете, коли ваш панотець вже три роки як помер? Ви така молода, вам небезпечно самій жити, та ще в лісах та пушах, – сказав Іван Остапович.

– Ми з панотцем жили в Новогрудку при замку, доки мій панотець був живий: він був каштеляном в Новогрудку. А як він помер, то я переїхала зі своєю тіткою в батьківський двір на Поліссі, а з нами живе й господарює мій дядько, брат мого панотця, старий удовець Христофор Стеткевич, аріянин. Він мені став за опікуна й за батька, – промовила Олеся.

– Такій молодій панні невесело жити в пушах та нетрях серед вовків та ведмедів. Ви б перейшли на життя до тітки Якилини в Київ!

– О, я до неї частенько наїжджаю в гості і гостюю часом довгенько, по місяців два, – сказала Олеся, – але все-таки не годиться мені кидати й своєї хати, і свого господарства.

«Можна буде з нею часто бачитись у Києві, – подумав Іван Остапович. – Не мине ця пташка мого сильця!»

Тітка Якилина Павловська звеліла накривати стіл. І швидко потім, замість снідання, подали на стіл цілий обід, та ще й не убогий. Павловська одчинила дверці пічурок: там з'явився цілий скляний звіринець. Через руки тітки Якилини звідтіль почали виходити, неначе з Ноевого ковчега, усякі звірі: сині ведмеді, зелені леви, якісь міфічні чудернацькі крокодили чи ящірки з лапами, а далі виліз з пічурки якийсь здоровий вишневий змій з товстим пузом і з тонким хвостом, закрученим, неначе бублик. Змій був повний вишнівки. Ті звірі з настойками, наливками та медами розлізлись скрізь по столі, неначе череда в полі. З'явилися пісні пироги з гречаною кашею та з грибами, борщ з карасями, а потім стіл аж захряс під варениками, мнишиками в сметані, пампушками, шуликами з маком та медом і маковниками. Тітка Якилина частувала, припрошувала, все наливала чарки і сама потроху випивала. І тітка, й Катерина, й Олеся не цурались хліба-солі і їли не згірше й не менше, як і чоловіки, без церемонії.

– Ой, запізнюся я в дорогу через ваш багатий та довгий обід! Буде мене гетьман бити, та нікому буде й боронити, – сказав Іван Остапович, допиваючи здоровий кубок меду.

– Якби я була там, в Чигирині, я б вас оборонила од гетьмана, – сказала тітка Якилина, випивши меду і втираючи уста хусточкою.

– А ви, Олено Богданівно, боронили б мене од гетьманської булави? – спитав в Олесі Іван Остапович.

– Авжеж, боронила б, бо шкода, як б'ють чоловіка, та ще й нізащо, – обізвалась Олеся, заїдаючи обід маковниками.

– Ой, час в дорогу, час в дорогу! Сидів би я у вас і до вечора, якби мене не вигнали, та час до Чигирина братись, – сказав Іван Остапович і хапком встав, перехрестився, подякував Павловській за хліб, за сіль та за щирю ласку і почав прощатись. На прощанні він поцілував тітку Якилину в одне й друге плече. – Ото щира ви людина! Бачуся з вами двічі, знаю вас два дні, а мені здається, що я з вами вік звікував і знав вас Бог за од якого часу, – мовив Іван Остапович до Павловської.

– Заходьте ж до нас, як будете в Києві! Не минайте моєї хати! – сказала Павловська до Виговського.

– Хіба вмру, що не зайду... А ви, Олено Богданівно, довго ще будете гостювати в Києві в тітки? – спитав Іван Остапович.

– Та, мабуть, поїду на Полісся після Великодня, як почнеться робота на полі, – сказала Олеся на прощанні.

– То ми ще побачимось, як будемо живі та здорові, бо мене гетьман таки частенько посилає по ділу до Києва, – сказав Іван Остапович і вийшов з покоїв веселої Якилини.

II

Невеселий виїхав того ж таки дня з Києва Іван Остапович з двома верхівцями-козаками. Вже наступав вечір, як він в'їхав у густий київський бір. Сумне небо, вкрите густими хмарами, високі сосни, що стояли, ніби стіни, по обидва боки дороги, наводили на його задуму. Бір тихо гув, неначе далекі хвилі моря. Це сумовите, тихе, але дуже гудіння наводило на душу Виговського задуму й сум. Після шуму і гаму в Києві на празникуваннях та обідах Виговському здалося, що він заїхав у якусь пустиню. Він похилив голову, а думи за думами тихо йшли одні за другими, одна другу викликаючи серед мертвої самотності. Йому все чогось здавалось, що він ніби загубив щось дуже коштовне або щось забув у Києві таке гарне та дороге, що за ним варто було і назад вернутись. Високий стародавній екіпаж, поставлений на полозки, більш схожий на фараонову колісницю, ніж на санки, плавно й рівно линув по утертому шляху. Ні гуку, ні стуку кругом. Тільки бір жалібно гув, неначе стогнав, а думи ще ясніше й виразніше снувались роєм у голові Виговського.

«Треба сватати Олесю, хоч би прийшлося вихопити й видерти її з рук гордовитої високої рідні. Вона поважна й розумна, як теперішня Богданова жінка Ганна; вона зуміє добре вдержувати мій дім, може, колись і гетьманський... Вона шляхетського високого роду, вмітиме прийняти й привітати людей. Козаки її поважатимуть; козацька старшина не посміє заводити в моєму домі запорозької сваволі та п'янства, котрого і я сам не люблю. Вона й багатенька, й гарна, гарна, як лелія», – думав Виговський, втопивши очі в темно-зелені стіни сумної соснини, неначе він читав на їх свої думи.

Тихий вітер дихнув неначе духом на сосновий старий ліс. Сосни заколивались і загули ще сумніше й жалібніше. Сумні й жалібні думки швидше заворушилися в душі Виговського. Йому чогось стало жаль Олесі, жаль Києва. Він згадав привітну тітку Якилину, і йому стало жаль і за Якилиною; йому хотілось вернутись назад, подивитись на Олесю і на ті кімнати, де вона тепер пробувала.

Другого дня ввечері Виговський прибув до Чигирини і ввійшов у свою квартиру. Він був чоловік нерозтратливий, хоч і не скупий, і наймав собі невеличку квартиру недалеко од гетьманського двору. Од гетьмана він брав добре вдержування. Чужеземські посланці надаряли його коштовними подарунками. Але в той час він ставив на свій кошт монастир коло Чигирини і тратив на будувannya монастиря чимало грошей.

Іван Остапович увійшов у свою тісну квартиру, і вона здалася йому тепер надзвичайно сумною.

«От було б добре, якби оце з моєї хати вибігла назустріч мені Олеся, привітала мене ласкаво, обвила мені шию повними руками, пригорнулася до мене, сіла зі мною поруч отут на канапці і розважала мене своєю тихою розмовою», – думав Іван Остапович, сидячи на канапці.

Надворі і в покоях стояла мертва тиша. Маленькі вікна стали ніби сліпнути: надворі вже сутеніло. Вечір заглядав у всі маленькі віконця, а по кутках стояли темними стовпами діди-тіні. В недобре натоплених покоїчках було холодно. Виговський важко зітхнув і глянув на столи, на покладані в купи усякі канцелярські папери. І ці столи навели на його смуток. Йому здавалось, що і ті покої, і ті столи не наводили б на його душу такого смутку, якби по тих покоях походжала Олеся. Перший раз на своєму віку він почував свою самотність, почував нудьгу. Перший раз на віку найшов на його душу якийсь смуток, якийсь жаль, невідомий до того часу серед походів та битв, серед бурливого козацького життя. І несподівано в його душі виник лелійно-білий вид Олесі: і стало йому на серці веселіше, стало ніби і в покоях тепліше і ясніше.

«Битви й битви, битви плили за битвами, як дні за днями! а моє серце не зазнало волі, не зазнало щастя. Жаль мені себе, жаль свого серця! – Виговський важко зітхнув. – Одначе час йти до гетьмана, а то гетьман, мабуть, мене жде», – подумав Виговський і вхопив зі стола

кілька листів, витяг з кишені свої записи, зроблені в Києві про посланців та митрополита, і швиденько почимчикував до гетьмана Богдана.

Гетьман привітався з ним дуже ласкаво і все розпитував про посланців, про присягу киян та про митрополита.

Виговський насилу діждався вольних днів на масниці, одпросився в гетьмана і поїхав до Києва. Він зайшов в гості до Павловської, побачився з Олесею. І Павловська, і Олеся так само радо привітали його, як і передніше. Тітка Якилина запросила його прийти до неї на обід другого дня. Стіл знов аж захряс під пирогами, варениками, мнишиками та усякими наїдками, під наливками та всякими настоянками. На обіді була якась родичка покійного чоловіка Павловської. В кінці обіду приїхала стара княгиня Любецька, родичка покійного Олесиного батька. Іван Остапович познайомився з нею. Любецька була ввічлива до Івана Остаповича, делікатна в розмові, ласкава на словах, але, прощаючись з Іваном Остаповичем, не запросила його до себе в гості. Вона була горда своїм князівством і догадувалась, що Іван Остапович не дурно навідується до Якилини Павловської та до Олесі.

Іван Остапович довідався од тітки Якилини, що Олеся виїздить додому в свою маєтність після Великодня через тиждень.

«Треба буде починати діло на Великодні святки, треба буде заповіститись Олесі, що я маю замір сватати її, а то як заїде в свою маєтність, в ті поліські пущі та нетрі, то трудно буде тоді добратись до неї. Треба на Великдень починати та й кінчати діло, коли Бог допоможе; виїде з Києва, то й забуде про мене», – думав Виговський, вертаючись з Києва до Чигирина.

А Олеся про його не забувала. Після його приїзду до Києва вона тільки й думала про його, тільки й розмови з тіткою було в неї, що про його.

– От-от Іван Остапович буде тебе, Олесю, сватати. От побачиш! Прилетить сюди в двір на татарському коні, вхопить на сідло та й завезе до Чигирина як полонянку! – сміялась тітка.

– Побачимо! Але, *цьоцю*, мені отой Чигирин з козацьким табором зовсім не подобається. Якби мені жити в Києві, то я би з дорогою душею згодилась вийти за Виговського, – говорила Олеся.

– От і не подобається! Ти ще й не була в тому Чигирині, а він тобі вже й не подобається, – сказала тітка.

– Якби я стала гетьманшею, то це мені припало б до серця. Я тоді була б готова і в Чигирині жити. А то бути жінкою генерального писаря війська Запорозького якось ніяково. Це ж навіть не те, що бути сенаторкою у Варшаві.

– Ой же, моє серце, те саме, тільки що будеш жити не у Варшаві, а в Чигирині, – обізувалась тітка.

– А я, *цьоцю*, люблю більш за все Варшаву, хоч я й не католичка. Місто веселе, людне. Там і королівський двір, і сенатори, і магнати з усієї Польщі й України: є на що подивитись, є чим себе розважити. Туди тягне мою душу, а не до Чигирина, де повно козаків та гармат, де тільки й тхне військовим табором та порохом! – сказала Олеся і зітхнула.

Їй заманулось, щоб вона вийшла-таки заміж за Виговського, але щоб вік свій звікувати з ним у Варшаві, а не в Чигирині.

На Великодні святки Іван Остапович одпросився в Богдана до Києва. Другого дня пішов він на службу в Михайлівський монастир. Народу в церкві була сила. Він ледве протовпився і став коло стіни. Недалечко од його в притворі стояла Якилина Павловська, Олесі з нею не було.

«Чи не поїхала вже Олеся часом додому? – подумав Іван Остапович з тривогою на серці. – От тобі й опізнився з сватанням! А коли то вона знов прибуде до Києва? Коли то я знов побачусь з нею і поговорю? Ще прийдеться їхати до неї на далеке Полісся в якісь Мокрани».

Виговський насилу достояв до кінця служби і, хоч був богомільний і богобоязний, як усе тогочасне суспільство, але він сливе не слухав і не чув, що читали, що співали в церкві, про що Михайлівський ігумен говорив з кафедри в своєму казанні. Олеся не виходила в його з думки,

неначе й вона стояла тут, в церкві, недалеко од його коло своєї тітки, а він все дивився на її височеньку тілисту та рівну постать, на її білу, як сніг, шию та ясноволосу головку.

Служба скінчилась. Натовп рушив з церкви. Виговський притулювся до колони і ждав, доки не пройде проз його Якилина Павловська. Він не зводив очей з її голови, закутаної поверх очіпка білою тонкою наміткою. Біла голова у густому натовпі неначе плила до колони, ніби її несла тиха вода в річці. Виговський підступив до Павловської і поздоровив її з святками. Натовп ухопив його і поніс попліч з Якилиною і незабаром виніс через широкі двері на цвинтар.

– А де ж це Олена Богданівна? – було його перше слово, як вони вийшли з церкви. – Може, виїхала в свої Мокрани?

– Ні, ні, не виїхала! – сказала Павловська і осміхнулась. – В Олесі ще зранку боліла голова, і вона зосталась дома.

Довгенько вони йшли мовчки. Було знать по очах Павловської, що вона чогось ждала і через те мовчала, і Виговський щось думав і мовчав. Тітка ждала, що він от-от скаже про свої думки та заміри сватати Олесю, їй дуже бажалось стати на цей раз свахою... і потайне бажання її здійснилось.

– *Цьоцю* Якилино! – почав Виговський. – Мені дуже сподобалась ваша шановна небога, і я думаю заслати до неї старостів. Поперед цього прошу вас, допоможіть мені в цьому ділі то порадою, то своїми словами, а потім скажете мені просто, чи можна мати яку надію? Чи вийде Стеткевичівна за мене заміж?

Тітка зраділа, аж засміялась. Їй припадав до вподоби такий жених для Олесі, а вона вже давненько ходила на розпитки в Києві до козаків і довідалась од їх, що уряд генерального писаря при гетьмані – високий уряд, хоч магнати й багаті православні пани нехтували козаками.

– Пане Йване! я певна, що Олесі ви до вподоби і що вона готова вийти за вас заміж хоч і сьогодні. Але в неї, бачите, багато усякої високої рідні: і князі Соломирецькі, і князі Любецькі, і князі Друцькі-Горські, і Огінські. Я постерігаю, що вони спротивляться цьому, а найбільше спротивиться старий князь Василь Соломирецький та Христофор Стеткевич, Олесин опікун і ніби названий батько. Він чоловік гордий, гоноровитий і дуже не любить козащини. Отут може бути задля вас притичина.

– Шкода! Ох, як шкода! – аж крикнув Іван Остапович.

– Але чи шкода, чи ні, діло ще не починалось. А тим часом прошу вступити до моєї хати попоїсти свяченого з мого столу. Там ми ще побалакаємо докладно про це діло.

Вони увійшли в світлицю Павловської. Коло столу, накритого білою скатертиною і заставленого усяким свяченим, стояла Оlesia. По світлиці клубками вився дим ладану. Оlesia ждала з церкви тітки і накладила ладаном, позасвічувавши усі лампадки перед образами. У світлиці одгонилось важким духом церкви од диму та лампадок. Оlesia глянула на тітку і засміялась.

– От і наша слаба! Гарна слаба! Полінувалась йти до церкви, – сказала тітка.

– Не думайте, *цьоцю*, так! Зранку в мене і справді боліла голова, а тепер вже перестала, – обізвалась Оlesia і почервоніла, глянувши на Виговського.

– Христос воскрес! З празником будьте здорові! – сказав Виговський, скидаючи свій кунтуш і переступаючи через поріг світлиці.

– Воістину воскрес! Будьте й ви здорові! І вас поздоровляю з Великоднем! – промовила Оlesia і стала така рожева на виду, як була рожева її сукня.

Виговський був убраний в новісінький оксамитовий жупан вишневого кольору, обшитий золотими позументами. Цей вишневий жупан дуже приставав йому до лиця. Він неначе покращав удвоє. Одлиски позументів грали чудовими золотистими сутінками проти весняного сонця і сипали ясний світ на матово-білі щоки й високе чоло Виговського.

– Ну, тепер похристосуємося! – промовила тітка і тричі поцілувалась з Іваном Остаповичем і, очевидно, не без смаку. Іван Остапович підступив до Олесі і похристосувався з нею. Олеся засоромилась, стала червона, як калина, і очі спустила додолу, однак не спротивилась і тричі поцілувалась з ним. Виговський, як добрий навіглядач, зауважив на це, як на добрий знак для себе.

Вибігли з кімнати і дві дочки Павловської. Старша Маринка, вже шістнадцятилітня тоненька дівчина, була чорнявенька й гарна, як намальована. І вони обидві похристосувались з Виговським. Посідали за стіл і попоїли свяченого. Тітка веліла подавати страву. По обіді тітка вийшла з світлиці ніби по господарству. Олеся й Іван Остапович zostались удвох.

Іван Остапович сів на канапі поруч з Олесею. Вона обернулась до його і глянула йому просто у вічі. Дві пари ясних темних, дуже схожих очей стрілися дуже близько. Олеся неначе прочитала, як у книзі, в його очах, що думав Іван Остапович. Виговський по її очах вгадав відповідь. Він заговорив стиха, щоб його слова не доходили через двері до другої кімнати.

– Олександр Богданівно! Я заїздив коня, поспішаючи до вас у Київ. Не можу всидіти в Чигирині без вас, і день і ніч все про вас думаю. І рано й вечір так і пориває сюди мою душу, як тільки гляну на північ од Чигирини, на зелені ліси та діброви, бо знаю, що за тими дібровами та гаями пробуває чарівниця, що причарувала мене одразу своїми карими очима та високими бровами. Час мені одружитись. Становище моє на Україні високе. Шукав я між нашими козачками дружини, та й... і... й досі не знайшов. Не такої пари мені треба. Я вас одразу полюбив, як углядив вас вперше. Чи приймете ви моїх старостів, як я пришлю їх сватати вас?

– Прийму... прийму! – сказала сміливо Олеся, ані запикнувшись. – Я рада вийти за вас, бо полюбила вас одразу, як побачила вас вперше. Тільки... тільки... Ох, будемо мати притичину! – промовила Олеся, зітхнувши і згорнувши руки. – Матимемо таку притичину, що я й сама не відома тому, що вийде з вашого сватання.

– Чому так? – раптово спитав Виговський.

– Мій опікун, старий дядько, удовець Христофор Стеткевич, вірою кальвін, і мої родичі князівського роду спротивляться і не видадуть мене за вас, – тихо обізвався Олеся, спустивши очі додолу і задумавшись. Рум'янець одразу погас на її білих щоках, а смуток впав сутінком на рожеві віки, на пишні уста.

Виговський замовк і сам задумався. Він догадувався, що притичина буде немала і що за Олесею прийдеться войдуватись з її високою ріднею.

– Христофор Стеткевич, князь Любецький і його жінка дуже не люблять гетьмана Богдана й козаччини за те, що гетьман одірвав Україну од Польщі. Вони встоюють за Польщу. І на козаків, і на гетьмана вони злі, аж сичать. А ви ж генеральний писар у гетьмана! – сказала Олеся.

– Але ж я сам шляхтич, хоч і пішов на службу в козацьке військо. Правда, я з небагатих шляхтичів, але кожний шляхтич шляхтичеві рівня. Що до того, що ваші родичі князі? Вони такі ж шляхтичі, як і я, а «шляхтич в загороді рівний воєводі»! – сказав Виговський.

– От що, пане Йване! Підіть ви оце сьогодні з *цьоцею* Якилиною до нашого родича князя Любецького. Він у Києві од того часу, як військо Богданове вигнало католицьку шляхту з України. Побалакайте з ним, спитайте й про наше діло. Що він вам скаже, те саме скаже вам і мій опікун Стеткевич, бо вони великі приятелі і мають одні думки. Але вам все-таки треба буде прибути до нас в Мокрани і поговорити з моїм опікуном Стеткевичем. А потім побачимо, що маємо вчинити.

– Добре! Я попрошу паню Павловську, і ми поїдемо до князя Любецького, – сказав Виговський і поцілував Олесею в руку.

Незбаром увійшла в світлицю Павловська. Виговський розказав їй про свою розмову з Олесею. Тітка була дуже рада, поздоровляла Олесею і на радощах тричі поцілувала її.

– Ну, пане Йване, підемо ж до князів Любецьких! Побачимо, якої-то вони заспівають, – говорила тітка. – Знаю, що буде в нас битва за Олесю, але ми таки візьмемо гору і одіб'ємо Олесю. Без битви вже не обійдеться. Це я наперед знаю. Побачимо, як вони вас приймуть, що говоритиме вам, як обійдеться з вами цей Олесин дядько в первих, – говорила Павловська, вдягаючись в жупан.

Виговський і Павловська хапком поїхали, неначе хапались, щоб не опізнитись на якесь свято або на якусь церемонію.

Незабаром прибули вони до палацу князя Любецького. Старий палац стояв на Старому Києві, над глибокою долиною, котра тяглася до Кожум'яків. Палац був збудований серед широкого двора. Гостра висока покрівля з черепиці почорніла од негоди, непоновлена десятки років. Тільки місцями на покрівлі зеленіли широкі плями ясно-зеленого моху, неначе понашивані на ганчірках ясно-зелені оксамитові латки. З боку палацу загиналась пристройка на два поверхи, а за нею піднімалась чудна тонка невеличка башта з узькими амбразурами, неначе голуб'ятня з дірками; білі, але дуже задимлені димарі виганялись високо над гострим дахом, неначе стовпи, натикані без ладу в чорну покрівлю. Перед ганком палацу зеленів широкий круг, засаджений кущами. За домом чорнів старий садок.

Виговський і Павловська увійшли в довгенькі узькі сінці, більше схожі на коридор з узькими вікнами. Двері збоку одчинились. З-за дверей виглянула жіноча чудна головка з маленьким поморщеним лицем, схожим на печену картоплю. Ця головка, завбільшки з добрий запорозький кулак, вирячила на їх зачудовані очі, а потім маленькі ручки одчинили скрипучі двері. Павловська й Виговський увійшли в довгу старинну світлицю. В світлиці нікого не було. Стародавні ясенові стільці з високими без міри спинками, оббиті червоним, вже злинялим, сап'яном, стояли рядком попід стінами; ручки стільців були пороблені у формі гадюк, котрі позвішували наниз свої довгі головки, а хвостами поприлипали до високих спинок. Довгі килимки були розстелені попід стільцями, тяглись стежкою через світлицю до дверей. Килими полиняли, втратили лиск і фарби; один тільки дорогий квітчастий нелиночий перський килим на софі звеселяв сумну темну світлицю. Узькі, високі й зверху гострі вікна пускали мало світла в довгу світлицю, а кругленькі шибочки з червоного й синього скла вгорі вікон кидали в світлицю темнуваті сутінки, і в світлиці од їх ставало ніби ще темніше. В домі було тихо. Нігде не було чути ні найменшого гуку, навіть шелесту, як в порожній старинній церкві. Виговському здалося, що він увійшов в якусь стародавню церкву; рядки образів, котрими був заставлений увесь куток на покуті, ще більше наводили на його таку думку. Виговський і Павловська посідали на твердих стільцях і пообпирались ліктями на холодні дерев'яні гадюки.

Довгенько вони ждали, але ніхто не виходив до їх. В кімнатах не було чути навіть найменшого шелесту. Дім стояв, ніби пустка, в котрій жила одним-одна якась людина з малесенькою головкою та зморшкуватим лицем.

– Поганий для мене знак, оті гадючки! – промовив тихо Виговський і торкнув рукою одну гадючу голову, а потім другу.

– Нічого те! Не вкусять, бо дерев'яні й холодні як лід, – зашепотіла тітка Якилина, осміхаючись.

– Хоч не вкусять, так заморозять холодом, – сказав Виговський.

Незабаром двері в кімнату заскрипіли, неначе ціле літо немазаний віз. Вийшла стара княгиня Любецька, убрана в темно-зелену оксамитову сукню, поверх котрої був накинутий вишневий кунтуш. Сукня була дорога, але така злиняла, що на фалдах стала руда, неначе фалди були посилені зверху табакою. Поспішаючи до гостей, Любецька навертіла на голову довгий шматок білої прозорої тканини і зав'язала кінці на шії нижче підборіддя. В цьому імпровізованому тюрбані вона була схожа на туркеню. Сиві пасма кіс виглядали над вухами. Любецька була невеличка на зріст з сухим лицем. Тільки чорні очі блищали і світились завзятістю.

Гості встали і пішли назустріч княгині. Виговський привітався до Любецької і поцілував її в руку. Любецька зирнула на рівну, пишну фігуру Івана Остаповича, і вид її повеселішав. Очевидячки, він сподобався княгині і фігурою, і красою.

– А ми вже бачились з вами, пане Виговський! – обізвалась різким, зовсім не старечим голосом Любецька.

– Мав щастя стрінутись з вами в пані Павловської, – сказав Виговський веселим голосом. Він примітив, що вчинив добре враження на стару княгиню.

– Сідайте ж у нас! – промовила Любецька, сідаючи на канапі.

Павловська сіла поруч з нею так проворно, неначе впала на канапу, аж канапа заскрипіла. Виговський сів на стільці.

Не встигли вони перекинутись кількома словами, як двері знов скрипнули так раптово, неначе хто різнув ножом по горлянці. На дверях з'явився старий князь Любецький. Він був невеликий на зріст, кремезний дід з сивою довгою бородою. На голові вилися розкішні чорні кучері, неначе припалі порохом. Старий оксамитовий вишневий жупан так злиняв і повитирався, що на йому подекуди світилися нитки. Князь кинув неспокійними очима на Виговського; здивовані й вирячені його очі неначе питали у Виговського: «Чого ж оце ти до мене прийшов? Яке діло маєш до мене? Навіщо ж ти мені здався?»

Павловська назвала на ймення Виговського. Князь привітався з ним гордовито і все дивився на його, вирячивши здорові карі очі. Очі були неласкаві, лице надуте, брови насуплені.

– Познайомившись з панею Павловською та з панною Оленою Стеткевичівною, навіть завівши приятельство, я з щирим серцем бажаю познайомитись і з їх близькою ріднею, якою ви їм доводитеся, – обізвався Виговський.

«Навіщо мені це здалося?» – неначе говорили гострі князеві очі; однак князь ласкаво поклонився Виговському і промовив:

– Спасибі вам, пане генеральний писарю! спасибі за честь! Сідайте ж в моїй господі! – сказав Любецький, і його очі стали веселіші. У Виговського стало легше на душі.

– Чи по ділу прибув до Києва, пане генеральний писарю, чи на прощу?

– Приїхав я до Києва на прощу, побував в Печерському монастирі і в печерах, приїхав я і по ділу, – сказав Виговський.

– А у нас в Києві сталася велика зміна: запанувала Москва, наїхали московські стрільці, дець узявся московський воевода, – почав говорити князь.

– Така, князю, була умова Богдана з царем, щоб у Києві сидів московський воевода з стрільцями, – знехотя обізвався Виговський, – треба було прийняти цих гостей.

– То-то й горенько... що ці гості незабаром стануть в нас хазяїнами! – сказав Любецький. – Не сподобались мені ці гості. За Польщі нам, шляхтичам, і князям, навіть православним, було ліпше. Я сам православний і шкодую за Польщею.

– Але, князю, змінити діла вже не можна. Нові порядки настали на Україні, – сказав Виговський.

– Нові, але для нас дуже незгодні. Погане діло вчинив Богдан, погане! Бодай йому добра не було! – аж крикнув князь і, схопившись з місця, почав ходити по світлиці.

– Князю, сядь! Не ходи! – промовила Любецька до чоловіка.

– За Польщі нам було добре, – говорив князь, трохи не бігаючи по світлиці, – народ робив на нас панщину, платив нам податі як державцям, як давнім князям. Ми мали землі й лісів скільки хотіли. А тепер що? Хлопи здебільшого пішли в козаки, пристали до Хмельницького, перестали робити панщину. От я маю двоє сіл на Поліссі, а з їх тепер користі, як з цапа молока. Я й не католик, й не поляк, сидів я дома і не тікав в Польщу, а мої хлопи дець розбіглися на степи, а ті, що зістались, не послухають, позабирали собі клапті моєї землі, хапають в мене під носом, орють і сіють для себе, а не для мене. А пани, що стали католиками, бояться вертатись в свої маєтності, бо хлопи бунтуються проти їх, виганяють з сіл. От і я, хоч і князь, і грецької

віри, а зубожів зусім. Не маю за віщо полагодити свій палац, полагодити господарську справу. Ось бачте, як я обносився. Одежа на мені аж світиться.

– Князю! сядь-бо та сиди! Не бігай так швидко! – крикнула Любецька. – Будеш потім стогнати цілу ніч... В князя слабкість в ногах, йому не можна так швидко ходити, а він таки ходить, – тихо промовила Любецька до Виговського.

Виговський глянув на старе убрання на князеві. Врівні з князем Виговський, убраний в новий оксамитовий кунтуш, обшитий золотими позументами та шнурками, здавався багатирем.

– Але що ж, князю, маємо робити, коли діло вже сталося? Польща догоджала шляхті, але пригноблювала козаків. От через це й все лихо скоїлось, – несміливо обізвався Виговський.

– Нашо нам козаки? Не люблю я через це козаків! – прохопився князь, никаючи од кутка до кутка, – погані вони люди, бо накоїли нам лиха. Ми понесли велику втрату, ми стали трохи не старцями! – вже не говорив, а репетував князь і швендяв по світлиці так швидко, неначе йому хто насипав приску за халяви.

– Князю! сядь, бо цілу ніч кричатимеш та стогнатимеш! Знов буде тобі судомити ноги. Ой Господи!

– Княгине! сиди собі, коли тобі незавізно, а до мене не чіпляйся! – одповів з криком Любецький.

– Та годі вже, годі! Тільки дурно себе тривожиш! – обізвалась княгиня і почала тихо розмовляти з Павловською.

Павловська трохи не на вухо сказала княгині, що Виговський сватає Олесю Стеткевичівну. Княгиня замовкла, надулась, неначе розсердилась на свою родичку.

Князь пересердився, вгамувався й сів; він втомився од гніву й бігання і важко одсапував. Виговський задумав тепер приступити до діла, хоч примічав, що князь неласкаво подивиться на його сватання.

– Я оце прийшов до вашої княжої милості по великому ділу задля мене. Я думаю сватати панну Стеткевичівну, вашу родичку. Вона ласкава до мене і дала вже мені слово. Але вона сирота, а ваша милість доводиться їй родичем. Чи згодитесь ви з княгинею видати за мене вашу небогу? – промовив сміливо Виговський.

Князь швидко підвів голову, аж кинувся, неначе хто кинув на його стрілою і влучив в груди.

– Ти хочеш женитись з Оленою Стеткевичівною?

– Хочу, і хочу знати думки вашої милості про це велике задля мене діло.

– Гм... гм... Не радив би я Олесі виходити заміж за козака. Я не люблю козаків! – знов, спихнувши, промовив князь. – Не буде од мене на це згоди. Одначе... одначе... Олена має ближчих родичів і опікунів. Прошу, питаєте в їх!

– Але, князю, коли буде ласка вашої милості й згода, то все-таки й ваша милість допоміг би мені в цьому ділі. І ви, княгине, допомогли б мені, і вас прошу про це діло!

Княгиня перестала розмовляти з Павловською і надулась. Вона й не глянула на Виговського, а тільки поглядала на князя, неначе говорила: «І як він насмілювався сватати родичку князів і сенаторів, цей козак з убогих шляхтичів з села Вигова?» Князь мовчав і тільки крутив свої довгі сиві вуси. Усі замовкли. В світлиці стало тихо. Всім було ніяково. Князь не мав охоти говорити й мовчав, неначе був дуже зобиджений.

В той час двері помалесеньку закрипіли і далека княгинина родичка з маленькою головою внесла кубки і здорову пляшку старого меду. Князь мовчки поставив кубки на стіл, мовчки налив їх медом, випив сам і подав кубок Виговському й Павловській. Всі пили мед і мовчали. Княгиня була ніби сердита: гнів світився в її очах. Вона дуже не любила козаків, бо була католичка.

Випивши кубок, Виговський встав і почав прощатись. Встала й Павловська, невесела й задумана. Князь і княгиня розпрощались неласкаво, неначе виганяли з свого дому Виговського.

– Погана справа для мене в цих князів! – промовив Виговський до Павловської, вийшовши з дому. – Неласкаві до мене ці князі.

– їдь, пане Йване Остаповичу, в Мокрани до Олесиного опікуна, поговори з ним. Може, з ним буде тобі ліпша справа.

Павловська з Виговським вернулись додому і ввійшли в світлицю. Олеся сиділа на канапі, підперши щоку долонею, і дуже задумалась. Вона сіла в такій позі, як тітка з Виговським вийшли з дому, і сиділа непорушно, доки вони вернулись. Олеся передпочувала, що скажуть князь Любецький і княгиня, бо знала, як вони ненавидять гетьмана Богдана і козаків. Багато дум передумала вона, сидячи в тихій світлиці. Вона щиро полюбила Виговського, але догадувалась, що матиме багато клопоту, доки допровадиться діло до кінця.

– Ні з чим вернулись? – тихо спитала Олеся в тітки.

– Ні з чим! – сказала сумно тітка. – Як заговорив Іван Остапович, що хоче тебе сватати, князь і княгиня понадимались і говорити з нами не схотіли. Князь набундючився, як індик, бігає по світлиці та тільки: бу-лу, бу-лу, гу-лу! Мовчки випили ми по кубкові меду, мовчки й з світлиці вийшли.

– Пане Виговський! прибудьте до нас в Мокрани і поговоріть з моїм старим дядьком Христофором! Може, він буде до вас ласкавіший за князя Любецького. Але чи так, чи інак, а я буду ваша, хоч би уся рідня стала мені на дорозі і ставила мені притичини! – сказала Олеся і гордо підвелася з місця. – Не буду я слухати родичів!

Виговський подякував і поцілував Стеткевичівну в руку, потім розпрощався і вийшов з світлиці.

– Не забувайте ж нас! – гукнула до Виговського через поріг Павловська.

III

Двір покійного Богдана Стеткевича стояв край невеличкого поліського села Мокран, на ледве примітному невеличкому пригорку, неначе він виліз на той горб, рятуючи себе од болота, котре з трьох боків суспіль облягало Мокрани. З високою гострою зчорнілою покрівлею з двома узькими баштами, котрі були приставлені на двох углах, з товстими стінами і узенькими вікнами, мурований стародавній палац був схожий на теперішню поганеньку гуральню, задимлену, чорну й непривітну. Поверх покрівлі стриміли муровані високі й товсті димарі, прикриті зверху од дощу вимурованими шапками, в котрих чорніли з двох боків дірки. Ці високі й широкі димарі здалеку були схожі на високі улики, прикриті зверху книшами або якимись чудернацькими паляницями. На чотирьох рогах палацу були пороблені муровані зверху узькі, внизу широкі підпірки: здалеку здавалось, ніби палац, неначе черепаха, розчепірів свої купецькі товсті ніжки і налагодився злізти з пригорка, але ніяк не міг рушити з місця. Палац був кругом обкопаний глибоким ровом, а на окопі стримів гострий дубовий частокіл. За окопом лисніли болота, котрі подекуди зеленіли осокою та густими очеретами. В густій осоці подекуди неначе тонули круглі кущі верболозу та вільшини. За палацом розкинувся розкішний старий садок, в котрому подекуди стояли старі важкі дуби. Кругом палацу за Мокранами на всі боки мріли зелені соснові бори, неначе зелене гладеньке море облягало кругом і палац, і село. І тільки подекуди над сизо-зеленими борами високо витикались гостроверхі старі-престарі ялини, неначе дивились розкидчастими гілками на те море борів та старих дубових лісів.

Олеся Стеткевичівна приїхала з Києва в Мокрани і ціле літо ждала в гості Виговського. Але вже й літо минуло, а він не приїздив. Вже й жнива минули, настала Перша Пречиста, а його не було. Олеся засумувала і не раз в думці нарікала на чоловіків, що вони непевні люди, не вміють додержати свого слова.

«Може, він знайшов іншу, кращу за мене і покохав її, а мене забув? – думала не раз Олеся, ходячи по старому садку з сумною думою на чолі. – На світі всього трапляється. А може, він одкинувся од мене через те, що його обидила моя рідня, оті князі Любецькі. Він вищий урядом за тих моїх родичів, князів Любецьких та Соломирецьких. Вийшовши за його заміж, я була б велика пані між козаками, вартніша за зубожілу княгиню Любецьку; тоді й я високо підняла б голову і згорда дивилась на тих усіх князів. Я їм тоді дам себе знати!» – марила Олеся, ходячи попід старими яблунями, гордовито піднявши голову вгору і поглядаючи на яблуні, де рясно біліли й червоніли на гілках здорові вже досягаючі яблука.

Настав вечір. Олеся вернулась в свою кімнату і, засвітивши воскові свічки, взялась до роботи з своєю вже немолодою родичкою по батькові Рудницькою.

Павлина Рудницька, пристаркувата панна, доводилась її батькові сестрою в первих. Овдовівши, Богдан Стеткевич запросив до себе Рудницьку за хазяйку і за товаришку для Олесі. Рудницька була з небагатого роду і з охотою перейшла на життя до Богдана Стеткевича. Негарна з лиця, сухорлява, чорненька, але проворна й розумна, Павлина Рудницька і на старості літ зосталась такою ж романтичною і мрійною, якою була замолоду. Вона не втратила надії вийти заміж за гарного, хоч і убогого жениха, все сподівалась, що він звідкільсь-таки приїде до неї, несподівано закохається в неї, і вона піде за його заміж, виїде з ним кудись далеко на самий край України або Польщі, в якісь широкі степи або в дикі пущі, і буде з ним проживати щасливо. Панна Павлина була письменна, любила читати, діставала книжки в багатих сусід-дідичів, прочитала кілька стародавніх лицарських романів, переложених на польську мову, і пам'ятала їх трохи не до словечка, до останніх дрібних подій. Часом вечорами находила на неї охота оповідати ті лицарські історії Олесі, і вона вміла дуже гарно розказувати, так що Олеся слухала її оповідання, неначе сама читала книжку. Панна Павлина любила читати і церковні книжки, а найбільше любила читати житія святих.

Кімнати, в котрих жили панна Павлина та Олеся, були невеличкі й невисокі. Невеличкі вікна з круглими маленькими шибками, пробиті височенько в товстих стінах, ніби заглядали в кімнати і неначе не насмілювались пропускати багато світла знадвору. Темнуваті вдень, кімнати ввечері, освітлені світлом, були багато привітніші й приємніші, вислані килимами, чисто прибрані, обвішані образами в дорогих золочених шатах. Панна Павлина сіла на стільчику коло розіпнутої на здорових пальцях основи і почала вироблювати килим. Олеся сиділа коло столика і вишивала шовком та золотом покрівець на аналой для церкви. Через одчинені двері світилась лампадка перед образами в Олесиній опочивальні, застеленій килимами. Воскові свічі розливали доволі світла на невеличку кімнатку панни Павлини. В кімнатках було тихо, спокійно й чисто, як в монастирських келіях в черничок.

– От і літо минає, а Виговський не приїздить до нас! – тихо почала говорити панна Павлина. – Не дай, Господи, як він не приїде! Ох, як буде важко та тяжко тобі, серце Олесю!

– Я й сама не знаю, чому він так запізнився. Може, його гетьман не пускає, може, в його роботи багато, бо він мені натякав, що при гетьманові Богданові служба дуже важка, – обізвалась Олеся.

– Коли б через це, то ще нічого. Був і в мене жених... гарний, гарний, чорнявий, як намальований. Ох, ох! Бував він в покійного мого панотця частенько, а потім через півроку почав присватуватись до мене. Я й слово своє дала, а він як поїхав, як заїхав десь далеко, на війну, чи що, та тільки я його й бачила. Ох! Не йму я віри тим паничам. Які вони непевні в словах! Які вони змінчиві! Як вони граються нашим серцем, неначе м'ячиком! Ох, ох, ох! Я в цьому вже пересвідчилась, – говорила панна Павлина і разом з тим зітхала так важко, як людина, котра на віки вічні втратила когось дорогого для серця.

– Виговський не з таківських, *цьоцю* Павлино, я певна, що він не з таківських. Він розсудливий, певний чоловік, бо вже не дуже молодий. Він не повинен не додержати свого слова.

– Вір, вір їм, моє серце! А я вже звірилась раз і другий, то й буде з мене на весь вік. Один мій жених присватався до мене. Тато не хотіли видавати мене за його, бо він був дуже вбогий шляхтич. Тоді він намовив мене, щоб я втікла з ним, їй же богу, признаюся, що я вже хотіла з ним тікати! – і він, як поїхав, то вже й не вернувся! – бідкалась панна Павлина плаксивим голосом. – Ой, не йму я їм віри од того часу, і всім паннам буду заказувати, щоб не йняли їм віри.

– *Цьоцю* Павлино! Виговського становище поважне й високе: йому ніяково дурити мене, дочку Богдана Стеткевича і князівни Соломирецької. Є, мабуть, якась інша притичина, а дурити мене, родичку сенаторів та князів, такому поважному й немолодому козакові ніяк не випадає.

– Може, ти й правду кажеш, – сказала тітка.

– *Цьоцю!* Розкажіть мені якусь історію. Ви так гарно розказуєте, неначе по книжці читаете, – просила Олеся.

– Не знаю, що б тобі розказати. Хіба розкажу тобі про Олексія, чоловіка Божого.

Олесі не хотілось слухати про святих. Згадка про Виговського направила її думки на іншу стежку: їй заманулось говорити або слухати про любові.

– Потривайте, *цьоцю!* Розкажіть мені яку історію про рицарів! Ви багато знаєте тих історій.

– Потривай! Нехай пригадаю, – сказала тітка.

– Де то ви, *цьоцю* Павлино, діставали ті книжки з такими цікавими історіями, котрі ви мені розказували?

– То, серце Олесю, ще як мій панотець служив за управителя в одного польського пана на Волині, то він випрошував ті книжки в пана задля мене, бо знав, що я дуже люблю читати. Я тобі ще не розказувала однієї історії про молодого рицаря Германа. А ця історія дуже схожа на твою історію з Виговським.

– Схожа! – аж крикнула Олеся і перестала вишивати. – Розкажи ж мені, серце *цьоцю*, ту історію, коли вона схожа на мою.

– Це діялось десь далеко за границею, в німецькій землі. Там жив дуже багатий рицар, князь Адольф. В його була одним-одна дочка Розалія, гарна, як янгол; біла-біла, з русявими кучерями; щоки в неї були свіжі та рум'яні, як рожі, уста, як ті коралі, а очі блакитні, як небо. Батько її був багатий рицар і мав своє чимале царство як король. Багато молодих рицарів наїздило в палац, багато їх сваталось за Розалію, але вона ні за кого не хотіла виходити заміж. Вже батько й мати сердились на неї, силували її вибрати собі жениха, а вона неначе затялась: не хочу та й не хочу, бо ті усі женихи мені не до вподоби.

– Чого ж то так? Чи не думала вона постригтись в черниці? – спитала в тітки Олеся.

– Ні, не думала... Раз якось старий рицар Адольф з жінкою та дочкою плили на судні по якійсь великій річці. Плили вони коло якогось міста. За містом на горі над річкою стояв палац з баштами. В той час на човнах гуляли по річці молоді рицарі і з ними гуляв молодий хазяїн того палацу, Герман, красунь на всю німецьку землю. Човни плили за судном. Розалія стояла на чердаку того судна, спершись на порученчата; вона вгляділа того красуня. Рицарі примітили Розалію і не могли надивитись на неї, така вона була гарна та пишна. Вони почали кидати їй на судно квітки; кинув червону рожу й Герман. Розалія нагнулась, взяла ту одним-одну рожу, завітчала нею свою русу косу і осміхнулась до Германа. Од того часу вона любила його одного і не могла його забути, неначе він причарував її своїми очима. А батько й мати Розалії про це нічого не знали й не відали.

Ото Розалія все одвертається од женихів та одсилає їх з батькового палацу ні з чим. Батько її й каже до своєї жінки: «Зберу я в себе в дворі рицарів на великий турнір; нехай вони вчинять велику рицарську битву. Може, Розалія не любить паничів з лиця, але полюбить того, хто виявить велику силу й зручність на турнірі, хто покаже себе найдужчим й найсміливішим і поб'є усіх значних борців-рицарів».

Старий князь Адольф, порадившись з жінкою, дав оповістку в своєму царстві і по всій німецькій землі, що він весною, через тиждень після Великодня, буде справляти при своєму дворі великий турнір, і щоб до його з'їжджались усякі рицарі, хто має охоту показати свою силу і свою зручність в битві; найзручнішому побідникові на турнірі князь Адольф обіцяв великі нагороди, котрі буде роздавати його дочка Розалія, і коли рицар-побідник сподобається Розалії, то князь видасть її за його заміж.

Прийшла весна, минув Великдень. Рицар Адольф велів збудувати для турніру здорове забудування з просторним круглим майданом посередині. На помості, кругом майдану, попід стінами поставили стільці, понакривані червоним дорогим сукном. Проти брами князь звелів поставити на високому помості шовковий намет, а серед намету поставити широкий трон, вкритий золотою парчею. Почали з'їжджатися рицарі звідусіль, а разом з ними прибували і їх батьки, матері й сестри, і усякі гості, щоб подивитись на той турнір і на славну красуню Розалію.

Князь звелів зарізати двадцять волів, півсотні баранів, звелів убити усякої птиці, викотити з льохів кілька бочок старого вина, щоб приймати гостей.

Настав день турніру. Князь Адольф, його жінка та дочка посідали на троні проти воріт, кудюю в'їжджали на конях рицарі. Ввесь намет, усі стіни вгорі були обвішані гірляндами з листу та квіток. Усі гості розмістилися навкруги на стільцях та ослонах. Почали виїздити на конях рицарі в залізних позолочених панцирях, в залізних шапках. Почалася битва. Багато молодих рицарів виїжджало на битву, але між ними не показалося ні одного міцносілого та дуже сміливого. Вже сонце підбилося високо вгору, коли несподівано на майдан виїхав якийсь несподіваний рицар з закритим лицем, ввесь ніби закований в позолочене залізо. Під ним кінь аж вигравав, аж танцював. Сам рицар був рівний станом, плечистий; він гордо почав викликати на битву рицарів. Рицарі виїжджали проти його, але він усіх вибивав з сідла; вони падали з

коней на землю, неначе стиглі яблука сипались з дерева. Всіх він побив і вийшов побідником. Князь, княгиня, усі гості в один голос, як один чоловік, крикнули йому: «Гарно! Віват!» Князь покликав його до своєї ложі, і князівна Розалія подала йому букет з рож, дорогий золотий кубок, потім зняла з себе дорогий шовковий шарф, перев'язала йому через плече, а на тій перев'язі почепила меч з золотим держалном. Батько запросив його і усіх рицарів до себе на обід до свого двору.

Настав час обіду. Рицарі почали збиратись в замок. Прийшов і невідомий рицар, все ще закутаний в зброю і з закритим видом. Вже гості почали садовитись за столи, а рицар все стояв і не одкривав лица.

– Одкрій же, сміливий рицар, свій вид, щоб ми знали, хто ти такий, і привітали тебе як рицаря і як чоловіка. Просимо тебе сідати з нами за стіл! – промовив господар до гостя.

Молодий рицар одкрив вид. Розалія, як стояла, так і впала на софу: то був той красунь, котрого вона бачила на Рейні, як плила на судні. Старий батько помаленьку підвівся з місця і почервонів, його очі блиснули гнівом і помстою.

– Ти – Герман! Ти – син мого закатованого ворога! Твій батько колись напав на мій замок, ограбував його, загнав весь мій товар в поля, заграбував мої червінці, попалив весь мій хліб, ще й погнав у полон сотню моїх хлопів! Ти – син мого ворога, котрого я ненавиджу і не прощу його, поки й мого віку!

– Я – син твого ворога, але я сам не ворог тобі, не ворог і твоїй пишній дочці Розалії, бо я її давно полюбив, її одну любитиму до смерті. По твоїй умові ти повинен видати за мене свою дочку.

– Я згодна вийти за тебе заміж, за тебе і більше ні за кого! – обізвалась Розалія, вставши з софи. Перед нею став коханий Герман, ще кращий, ніж був колись, гарний, як сонце, русявий та кучерявий, здоровий, рівний станом, рум'яний, як яблуко. Од його аж тхнуло здоров'ям та щастям.

– Не буде цього ніколи, доки мого віку! Не буде! Я з ворогами непомирливий і за своїх ворогів не буду видавати своїх дочок! – грізно промовив батько.

Все в залі затихло і притаїло дух. Усі гості думали, що старий князь кине́ться з мечем на Германа, що Герман впаде мертвий додолу серед пишного натовпу рицарів та дам.

– Ти, молодий рицарю, хоч син мого лютого ворога, але zostався побідником на турнірі на моєму празникові; через це я прошу тебе садовитись за стіл і бути моїм шановним гостем; не цурайся мого хліба-солі, бо я тобі, молодому рицареві, не ворог і повинен оддати тобі честь, а родатись з твоїм батьком не хочу! Прощу до столу, до рицарської шляхетної компанії! – додав далі князь Адольф.

– Не маю рицарського права гнівити тебе своєю одмовою од твоїх запросин, – обізвався понуро рицар Герман і сів за стіл, але далеко од господаря, аж в кінці стола, звідкіля йому було видко красуню Розалію в вінку з білих рож та нарцисів.

Тимчасом, як тітка розказувала, а Олесь слухала і вся перелетіла думкою в замок князя Адольфа, несподівано гуркнули двері в кімнату, і з-за дверей висунулась в маленькій чорній ярмулці сива голова старого Христофора Стеткевича, Олесиного дядька й опікуна. І тітка Павлина, й Олесь обидві жажнулись, кинулись, аж крикнули. Чогось їм обом здалося, що вони сиділи в залі за столом князя Адольфа і несподівано в залу ввігнався страшний батько Германії? мов розбишака.

– Що це ти, Павлино, розказуєш так довго та голосно, що аж в моєму покої чуть, ніби хтось під самими дверима стоїть та бубонить, – промовив Христофор тоном суворого батька й педагога.

– Та це я, брате, за роботою оповідаю Олесі про... про Олексія, чоловіка Божого, – обізвалась тихо тітка Павлина і запикнулась.

– Ото й добре! Це діло благочестиве. Тільки, будь ласка, не розкажуй Олесі тих німецьких романів, котрими ти напхала собі голову. Молодим паннам не слід оповідати про ті лицарські походеньки та романсики з усякими паннами. Розкажуй, розкажуй, щоб Олеся не нудила світом та не нудилась за...

Старий трохи не прохопився, що за Виговським, але якось завчасу вдержав язика, причинив двері і пішов до своєї кімнати. Для Павлини й Олесі перебиті ілюзії неначе вітер розвіяв. Вони знов перенеслися думками з зали князя Адольфа в свою тісну кімнатку, освічену восковими свічками та лампадою перед образами.

– Що ж було далі? – не втерпіла Олеся, питаючи в тітки.

– Ой, що було, що було далі, то аж сумно оповідати: була одна мука для обох, і для Розалії, і для Германа. Старий князь не пускав в свій двір Германа і не випускав нікуди з двірця Розалії, так що їм нігде було й побачитись. Герман не вернувся до батька в замок; він оселився поблизу од замку старого князя Адольфа і все никав вечорами кругом замку, де нудила світом панна Розалія. Він знав, в котрій кімнаті живе Розалія, знав, котрі вікна в високій башті замку були в її кімнаті; вечорами він брав арфу й ріжок, ставав за потоком на березі, подавав знак ріжком, а потім грав на арфі пісні про кохання, котрі він сам складав, вставляючи в пісні своє й її імення. То сльози, то радість виливав він в тих піснях, і Розалія розуміла ті пісні: то плакала, то сміялась од гарячого кохання, слухаючи то жалібні, то веселі мелодії. Розалія одчиняла вікно, дивилась на Германа здалеку, він дивився на неї і посилав їй привіт, махаючи білою хусточкою. Але слуги в замку це примітили і сказали старому батькові. Батько розлютувався і звелів дочці перейти в кімнату в низу палацу, звідкіль не видко було ні потоку, ні гаю. Тоді Герман довідався, яким шляхом мати з Розалією їздили на прогуляння в здоровий ліс. Він сідлав свого коня і щовечора виїздив назустріч, щоб глянути на Розалію. Але швидко мати примітила його й перестала їздити в той ліс.

Молодий рицар зблід на виду, зачеврів, уже дійшов до одчаю і хотів сам собі смерть заподіяти. Герман написав до старого Адольфа лист, що сам собі смерть заподіє, коли князь не видасть за нього своєї дочки, просив його, благав, говорив, що йому шкода загубити своє молоде життя, розбити своє серце тоді, коли його серце зацвіло, мов пишна квітка. Пославши листа в замок, Герман ждав коло воріт одповіді. Але старий князь навіть не написав одповіді і велів сказати Германові, що не буде жалкувати, як Герман сам загубить своє життя.

Довго жив Герман недалеко од замку, але йому не довелося ні разу побачити своєї коханої Розалії. Він зблід, зачеврів, як рослина в велику сушу, і тільки й думав, що про свою милу Розалію. Ото раз ввечері він гуляв в лісі коло руїн якогось старого замку; там він углядив якусь стару страшну циганку. Вона вийшла з-під руїн з маленької кімнатки і махнула до Германа рукою. Герман наблизився до неї і злякався, глянувши на її страшне чорне обличчя, на її дикі здорові чорні очі. То була циганка-чарівниця.

– Молодий рицарю! – промовила до нього циганка. – Я ворожка й чарівниця; я знаю про все твоє горе; знаю, що старий князь Адольф не видасть за тебе дочки, поки його віку. Але можна запобігти твоєму горю: можна поробити так, що старий князь забуде про свою обиду од твого батька, забуде все давнє, минуше, неначе воно ніколи з ним не траплялось, неначе він вдруге на світ народився. От тоді він полюбить тебе, бо не впізнає тебе, і віддасть за тебе свою дочку.

– Може, ти, чарівнице, вчиниш це своїми чарами? – спитав в циганки Герман.

– Ні, не можу, не маю такої сили. Але їдь ти в індійське царство, все на схід сонця. Там живе в столиці рідна сестра моя Санда. Питай про неї, і кожний тобі скаже, де вона живе, бо її кожний знає. Санда – велика чарівниця. Вона одна знає такий спосіб, що лихий та злий чоловік стане добрим, мстивий забуде про свою помсту, неправдивий полюбить правду і стане правдивим. Не гай часу, сідай на коня і їдь все на схід сонця в індійське царство. Чарівниця дасть тобі ті ліки. Ти вернешся сюди, підсиплеш ті чари в вино або в хліб, котрі подають ста-

рому князеві, як він вип'є те вино або з'їсть шматок того хліба, то в нього в одну мить вовча вдача зміниться на людську вдачу.

Герман подякував циганці, сів на коня і поїхав на схід сонця в далеке індійське царство шукати собі поради, їхав він півроку через усякі царства, потім приїхав до великого моря, сів на купецький корабель і приплив до великого індійського міста, такого великого, що йому неначе й краю ніде не було. Пожив він там з півроку, вже вивчився індійської мови, і тоді почав питати про чарівницю Сандалу. Йому показали хату на далекому передмісті, між високими скелистими горами, де вона жила. Герман зайшов в хату. Чарівниця була тоді вдома, сиділа долі на розстелених білих циновках і перебирала усяке зілля, складаючи його в пучки та в снопики. Сандала була стара і страшна на обличчя циганка, схожа на ту, котру він стрів коло руїн замку: вона була її старша сестра. Герман привітався до неї, передав їй поклін од сестри, оповідав про своє горе і просив її допомогти йому в тій біді.

– Добре! – обізвалась циганка. – Ради своєї меншої сестри я зроблю це для тебе і допоможу тобі. Приходь завтра ввечері до нашого найбільшого храму, стань коло дверей і жди мене. Завтра в нас велике свято. Ти повинен йти зо мною в наш храм і помолитись нашим великим богам, бо без того і я тобі не допоможу.

– Але ж я не вашої віри, я – християнин, – обізвався Герман.

– Нічого те! Один Бог на світі і в нас, і в вас. Ти повинен передніше помолитись нашим богам, тоді й мої ліки більше тобі допоможуть, – сказала Сандала, перебираючи зілля та квітки, од котрих розходився по хатині страшенно важкий дух, то приємний, то противний.

Герман окинув очима хатину. Хатина була убога, проста, з невеличкими вікнами. На полицках стояли рядки ідолів, страшних та препоганих, витрішкуватих, мордатих, ухатих, з вищиреними зубами. Між ними був ідол чорта. Сама Сандала була чорна-пречорна та беззуба. З-під хустки вилазили пасма сивих кіс. Вона і справді трохи скидалась з лиця на ту чарівницю, котру молодий рицар стрів у лісі коло руїн старого замку. Герман розпрощався й вийшов.

Другого дня надвечір він пішов до храму, став коло дверей і ждав Сандали. Жерці одчинили храм. Здорові залізні двері заскрипіли. Храм стояв на пригорку, здоровий та широкий, як скеля. Перед самим пригорком блищав ставочок, в котрому плавали, неначе колодки, чорні посвячені богам крокодили. Кругом усього пригорка, кругом ставка стояла висока мурована зубчаста стіна, обтикана баштами. Народ посипався на той цвинтар і річкою полився в широкі двері храму. Незабаром прийшла і Сандала, взяла Германа за руку і повела його в храм. Вікна були маленькі. Храм був темний, як печера, неначе висічений в скелі. Проти дверей на вівтарях стояли три страшні ідоли. В одного було четверо лиць з чотирьох боків, з білими вищиреними зубами; другий держав косу, а коло його ніг валялись білі черепи та кістки. Третій був вухатий та рогатий, чорний з білими зубами, страшний, як сатана.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.